UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 00297044 0

АНД. РІЧИЦЬКИЙ

ТАРАС ШЕВЧЕНКО В СВІТЛІ ЕПОХИ

UKR RES
DUPLICATE

КОСМОС

Purchased from the

SEWERYN WINDYK LIBRARY BEQUEST

ТАРАС ШЕВЧЕНКО
В СВІТЛІ ЕПОХИ

. . . . . .

. . . . . .

№ . . . . . .

„Матеріяльну силу можна подолати тільки матеріяльною ж силою; але й теорія обертається в матеріяльну силу, коли опановує маси."

К. Маркс.

АНД. РІЧИЦЬКИЙ

UKR RES
DUPLICATE

ТАРАС ШЕВЧЕНКО В СВІТЛІ ЕПОХИ

(Публіцістична розвідка)

MICROFORMED BY
PRESERVATION
SERVICES
DATE OCT 2 5 1991

КОСМОС
УКРАЇНО-АМЕРИКАНСЬКЕ ВИДАВНИЧЕ Т-ВО
ХАРКІВ — БЕРЛІН — НЬЮ-ЙОРК
1923

PG
3948
S51R54

Передрук заборонено.
Права перекладу застережено.
Copyright by «Cosmos» Ukrainian-American Publishing Co Limited.
Printed in Germany.
Buchdruckerei Max Mattisson, Berlin.

ЗМІСТ

стор.

I. Культ і критика Шевченка 7
II. Україна перед Шевченком 16
III. Соціяльне походження Тараса 40
IV. Національно-козацька романтика минувшини 53
V. Серед українського панства 68
VI. Слов'янофільство й кирило-методіївські братчики . . . 79
VII. Мужицька філософія 94
VIII. Кріпацтво й Шевченко 114
IX. Бунт проти офіціяльного суспільства 126
X. Поглиблення соціяльної поезії 146
XI. Зародки ідеології передпролетаріяту 154
XII. Без суспільного ґрунту 180
XIII. Суспільно-історичне значіння Шевченка 191

I.

КУЛЬТ І КРИТИКА ШЕВЧЕНКА.

Н. Ленін в одній своїй праці говорить, що гнобительські класи за життя великих революціонерів платять їм постійними переслідуваннями, скаженою люттю та походом брехень і наклепів, а після їхньої смерти намагаються перетворити їх у нешкідливі ікони, так би мовити, канонізувати їх на «втіху» пригніченим класам, в той же час вихолощуючи революційний зміст з їхнього вчення та споганюючи його. Правда, це сказано з приводу «обробки» Маркса[1]), але в такій самій мірі можна прикласти ці слова й до «обробки» Шевченка, що аж створила культ «національного пророка», одночасно затуляючи революційно-бунтарський зміст його творчости.

Своєю поезією Шевченко проорав досить глибоку борозну не тільки в розвиткові української літератури, але й в історії суспільного руху, щоб можна було переступити, не помітивши її. І тому з боку кожної суспільно-політичної групи виявляються спроби при-

[1]) Н. Ленин (В. Ильин). «Государство и революция. Учение марксизма о государстве и задачи пролетариата в революции». Вид. Петрогр. Ради 1919 р., стор. 5.

стосувати Шевченка до своїх класових завдань, викреслюючи з нього все до них не відповідне, витлумачуючи на свою користь усе те, що може бути придатним до відповідної «обробки». Навіть «махрові» чорносотенці типу Віталія Шульгина й Демченка, нащадки тих, хто закинув автора «возмутительных стихотворений» на десяток років у закаспійську каторгу миколаївської салдатчини, — навіть вони намагалися використати Шевченка в своїй погромно-антисемітській пропаганді[1]). Правда, їм у цьому не пощастило. Але знаменний є самий факт таких спроб.

Зате, цілі покоління, так сучасні Шевченкові, як і наступні, покоління так званого «українського громадянства», покоління виразників «національного визволення» творили культ Шевченка, культ «національного пророка», малювали собі ікону Кобзаря і поклонялися й молилися їй. І навіть коли серед цього шанування мощів, а не живого реального Шевченка, пролунав голос критики, то й тоді знайшлася досить характерна для клікуш націоналістичного культу відповідь на це: «Нехай собі Драгоманов говорить, що хоче, а Шевченко таки наш пророк, наш учитель, наш історик і взір українського патріота». Річ природня, що українське міщанство і в україноφільських, і в хлопоманських поколіннях, і в поколіннях новітньої «демократії», могло знаходити у Шевченка елементи для своєї ідеології. Характерно, що йшло воно в цьому стежечкою, залишеною царською цензурою, — що до старших поколінь україноφілів це визнає навіть сучасний ідеолог «українського громадянства» А. Ніковський[2]). Обкра-

[1]) Демченко. «Оклеветание Шевченка некоторыми патриотами».

[2]) Передмова до «Шевченко, україноφіли й соціялізм» Драгоманова. Вид. «Криниця», Київ, 1914 р., стор. VII.

яний царською цензурою, вихолощений від усього соціяльно - революційного, «Кобзарь» зробився євангелією для куценьких лагідних культурницьких змагань українофілів і причепуреної хоча б і на європейський лад національно-визвольної програми хуторянської демократії.

У свій час М. Драгоманов повстав проти культу «апостола й пророка божого Тараса»[1]). І цілком слушно писав він: «А звісне, що ніхто так не мучиться, як святі, пророки й апостоли, од тих, хто їм кланяється. — Починається з того, що кожне слово пророка стає святим, не розбираючи коли, як, при чому воно сказане. Далі кожний вірний примазує до святих слів свої, святить словами пророка кожну свою думку, — вибирає з тих слів, що йому треба, перекручує їх»[2]). Драгоманов виступив з критикою Шевченка в той час, коли, як він каже «хвиля матеріялістичних і соціялістичних думок ... застала й на Україні російській і в Галичині вже міцний культ Шевченка»[3]). В цьому культі одні (російські українофіли і навіть сучасники Шевченкові, — Костомаров, Куліш) виводили його, як вірнопідданого триєдиноруської імперії, інші (в Галичині) прославляли його, як пророка «козако-української республіки» або ж натягали на мужицьку постать Тараса рясу «смирненького уніятського попика». А всі разом з усіх сил намагалися відділити Шевченка від таких «нігілістів і інтернаціоналістів в українофільській шкурі», як наприклад Драгоманов, та доводили (словами Барвінського), що «довговікова борба нашого народу зовсім далека від комуністичних і соціялістичних переворотів, які проявились на Заході».

---

[1]) М. Драгоманов. «Шевченко, українофіли й соціялізм» ст. 15.
[2]) Ibid., стор. 21.
[3]) Ibid., стор. 8.

Але Драгоманівська критика хоч і намагається глянути на Шевченка «власне історичним, об'єктивним поглядом»[1]), але, стоячи на грунті до-Марксового соціялізму й матеріялізму, вона не змогла виявити Шевченка в історично-матеріялістичному світлі. Для неї все зводиться до того, що Шевченко не відповідає вимогам цього соціялізму, вона натискує на «неподібність Шевченкового мужиколюбства до основ новішого соціялізму»[2]), хоч сам же Драгоманов визнає, що в умовах кріпацтва не могло бути й грунту для такого соціялізму. Ідучи слідом за Ласалем, що визнав селянські війни XVI віку в Німеччині за революційні лише формою, але реакційні змістом, Драгоманов так само поставився й до селянських та козацьких рухів в українській історії. Через те і в історичній поезії Шевченка він добачає лише реакційний націоналізм, спертий на «затемнених думках наших селян» та на «споминах темних рухів». Почавши від «історичного» погляду на Шевченка, Драгоманов досить швидко переносить його аж у ветхозавіту історію, заявляючи, що «Шевченко власне тим так і любив пророків жидівських та Псалтир, що він сам думав їхнім способом про громадські справи»[3]).

Енгельс у «Селянській війні в Німеччині», а Каутський у «Попередниках новітнього соціялізму» досить виявили хибність поглядів Ласаля що до реакційности селянських рухів по суті. Так само далі вияснюється, що й з Шевченковим мужицьким бунтарством не обов'язково «нічого не зіставалось, як вперти свої очі назад у XVII ст. та в селянство»[4]), як про це за Ласалівським

---

[1]) М. Драгоманов. «Шевченко, українофіли й соціялізм», стор. 22.
[2]) Ibid., стор. 119.
[3]) Ibid., стор. 72.
[4]) Ibid., стор. 140.

поглядом думав і Драгоманов. Тут Драгоманов безперечно перегнув палицю в протилежний бік від спроб деяких соціялістів творити ідеологію української демократії й соціялізму на Шевченкові, замісць щоб черпати її в західно-європейському соціялізмі. Звичайно, Шевченкові думки ні в якій мірі не можна ставити поруч з науковим соціялізмом, і намагання витяти з Шевченка программу для українського соціялізму тільки й можна розглядати, як реакційні спроби. Але це ще аж ніяк не робить реакціонером самого Шевченка, як це ніби виходить у Драгоманова. Привід до таких висновків дали йому вихвалювання «вільного народоправства козаччини, гетьманщини» та трактування Шевченка як ідеолога, що «перший поставив у нас питання політично-національне й питання про кріпацтво на ґрунті соціялістичному, відкидаючи лібералізм у політиці» і т. д.[1])

Кінець кінцем Драгоманівська критика Шевченка виконала одну лише негативну частину свого завдання: вона блискуче викрила всю вбогість творців Тарасового культу і виявила досить малу суспільну вартість того товариства, що в ньому мусив розвиватися талант Шевченка, але в позитивній своїй частині вона не дала відповіди, чим же був Шевченко на тлі певної історичної епохи. І навіть більше, виходячи з того основного положення, що «Шевченко й своєю наукою й своєю працею, і своєю любов'ю й зненавистю все товкся в тій Росії, та в Україні такій, яка прилагодилася до тієї Росії з XVIII ст.»[2]), Драгоманов приходить і до відповідного висновку, що «Кобзарь» тепер уже мало на віщо й годиться»[3]).

[1]) Ф. Сірко «Тарас Шевченко і його думки про громадське життя». Укр.-Руськ. Вид. Спілка. Львів, 1906 р.

[2]) М. Драгоманов. «Шевченко, українофіли й соціялізм», стор. 117.

[3]) Ibid., стор. 115.

Через те ця критика залишилася «криком вопіющого в пустині»; вона не могла дати вихідних позицій для зрозуміння революційної сути Шевченкової поезії, вона в цій поезії добачила саме лишень залежале зерно і не змогла знайти в ньому зародків майбутнього. А значить і одмахнутися від неї не важко було: «Нехай собі Драгоманов говорить, що хоче», а «українське громадянство» продовжувало побожно шанувати «національного пророка» щорічними панахидами та пристосовувати його до своєї вузько-міщанської класової природи. Згодом Шевченка демократизували в «народнього» поета, в «апостола правди і науки», у великого демократа навіть з потугами на європейський лад, але це аж ніяк не допомогло йому зійти з ікони, та виявитися в усій соціяльно-історичній правді[1]).

[1]) Найбільше для пристосування Шевченка до ідейних потреб української буржуазної націонал-демократії дав С. Єфремов. Див. його «Тарас Шевченко, життя його та діла». Вид. 1908 р., або «Шевченко. — Збірка». Вид. «Вік» 1914 р. — низка статей. Там такі речі, як «національний поет», «інтереси рідного народу», «любов до рідного краю», гуманізм, демократизм переспівуються на всі лади. А що не можна обминути соціяльної гостроти Шевченкової поезії, його класової зненависти проти гнобительських верств суспільства, то відносно цього все зводиться до боротьби Шевченка з кріпацтвом, і сумовито зауважується, що бідному Тарасові так і не довелося дочекатися «великого акту визволення» (це селянська реформа 1861 року — великий акт визволення!), щоб сказати «нині отпущаєши». Звичайно, що С. Єфремов належав до передової в свій час буржуазної демократії, тому він виступав проти клерикально-міщанської моральности в оборону Шевченкового вільнодумства, і ідеологію «всепрощення», примирення «між вищими класами та народом» просмикує під народницько-культурницьким прапором.

Зате сучасний видавець і редактор творів Шевченка Б. Лепкий, видаючи їх і в 1920-их р. р. з пропусками, поробленими царською цензурою, просто притягає Шевченка за чуба до ідеології петлюрівської буржуазно-контрреволюційної державности. Він відкриває, що Шевченко своє с л о в о «поставив на сторожі зразу окремішности національної, а дальше и не-

Велика революція 1917 — 1920 років, розбиваючи всі старі уяви в царині суспільних відносин, ставлячи всі явища суспільства перед світлом нового світогляду нової класи, мусить відкрити нам справжнього Шевченка, що всім своїм корінням глибоко сидить у соціяльному грунті своєї епохи, і відвести йому належне історичне місце. Але хоч і проголошено вже революційною критикою «не культ, а шевченкознавство», все ж революційна публіцістика дала поки що лише низку газетних та журнальних — переважно ювілейних — статей у цьому напрямі; серед них маємо й безперечно цінні для пізнання Шевченка в історичній перспективі, як наприклад стаття В. Коряка «Шевченко в поколіннях» [1]), але не більше. Та й тут національний культ Шевченка подекуди зміняється на революційний культ, іноді навіть ще гірший за колишній, гірший тому, що стає в повну суперечність з духом часу. Що це не безпідставно, можна послатися на Шевченківський збірник 1921 року, де в першій статті соціяльно-політичного характеру маємо досить кумедні речі.

Там *Є. Григорук* відкриває такі дива, що «нарід, на території якого майже не було індустрії, а сільське господарство провадилось допотопними засобами —

зависимости державної» (Б. Лепкий. «Про життя і твори Тараса Шевченка»); у нього Шевченко народ, «баламучений ворожими кличами, розбитий всілякими програмами, гуртував, збирав до купи»... «Просто таки «міжкласовий» і «надкласовий» політик, а не мужицький поет революціонер!

А галицькі туподумні клерикали все на старій позиції «глибоко религійної вдачі Шевченка», перейнятого «глибокою боязнию Божою» та піднесеного «до найвисших ідей, до яких дійшло освічене христовою наукою людство« (Ол. Барвінський «Історія української літератури». II часть. Вид. 1921 р. Львів).

Горбатого виправить лише домовина.

[1]) Додаток до № 39 «Вістей» 1921 р. У нього ж є й невелика брошюра «Тарас Шевченко». Вид. «Рух».

цей нарід виявляє несподівано пишний росквіт літератури і висовує генія, *існування якого ні сучасним оточенням, ні попереднім розвитком — нічим не пояснюється*». А тому й творчість Шевченка належить до «мало з'ясованих явищ світової історії, що вимагають здебільшого *штучного з'ясування*»[1]). І навіть більше, — «з'ясування цей факт не має і мабудь *при теперішніх наукових силах ще довго не матиме*»[2]). Тут уже Шевченко перетворюється просто таки у предивне *диво,* єму же несть пояснення. Виходить, що генії із себе творять історію, а не самі суть її продуктами. Що й казати, з такими засобами революційна публіцістика далеко не заїде.

Завдання марксистської публіцистики, скільки вона підходить до явищ літературної творчости, полягає в тому, що вона мусить студіювати соціяльно-економічну будову та витворені нею ідеології тих суспільних процесів, що на грунті їх зростають і філософи, і політики, і поети. Не сама собою художньо-поетична форма може бути мірилом суспільно-історичної та літературної вартости творчости якогось поета; ця форма так само залежить від суспільно-економічних та класових відносин певного часу чи певної епохи, як і соціяльний зміст поезії, що з них черпається та ставить певні вимоги й до форми, щоб відповідно виявляти психічні поривання людей чи людських груп, взятих на тлі певних економічних відносин у суспільстві.

Навіть виспівування краси, природи, кохання, то що, не менш відбиває соціяльну природу такої «чистої» поезії, як і поезії громадянської. Бо, скажемо, фабрич-

---

[1]) Є. Григорук. «Великий бунтарь». Збірник «Тарас Шевченко» Держ. Вид. Київ, 1921 р., стор. 9.

[2]) Ibid., стор. 22 (Курсиви мої. А. Р.).

ний робітник і селянин по ріжному приймають і красу, й природу, й кохання, бо їхню психіку витворено під впливом ріжних економічних обставин.

Як вивчити дійсну історію людства можливо лише підходячи до неї з погляду матеріялістичного її розуміння, так і розуміння ролі ріжних «великих» людей так само вкладається в рямки історично-матеріялістичного світогляду та діялектичної методи в досліджуванню, що лежить в основі класової ідеології пролетаріяту.

І підходячи з таким розумінням до музи Шевченка, ми бачимо вагу її не так у тім, що Тарас Шевченко є геній, художник слова, пророк, апостол, як — переважно — в тому, що цей геній став таким на тлі певних суспільних відносин, і в тому, як він ці відносини відбиває. Для пролетарської літературної критики важно встановити ролю й місце Шевченка в суспільно-історичному поступові, і в залежности від цього чи прийняти його, чи відкинути, чи взяти з нього все, що може придатися до формування й розвитку класової свідомости пролетаріяту. А для цього насамперед треба відкрити живого Шевченка, виявити його таким, який він є в усій сукупності суспільно-історичних обставин його місця й часу, в усій його величі й красі, з усіма його забобонами, властивими соціяльній верстві Шевченка та духові його часу.

Коли ж проглянемо той історичний процес і ті соціяльно-економічні відносини, що на грунті їх зріс Шевченко-поет, то й побачимо, чи дійсно так то вже цей геній аж ніяк — «ні сучасним оточенням, ні попереднім розвитком» — не поясняється.

II.

УКРАЇНА ПЕРЕД ШЕВЧЕНКОМ.

Поява Шевченка припадає на ті часи української історії, коли вона остаточно закінчила добу колонізаційних процесів, що тяглися від середніх віків, і звязаних з цими процесами суспільно-політичних рухів, що найвищої точки кипіння досягли в XVII віці і потім поволі спадали аж до кінця XVIII віку. Бурхлива доба суспільних зрушень, широких масових рухів, повстань, внутрішніх заколотів і війн з боротьбою переплетених економічних інтересів врешті закінчилася тим, що Україна «втихомирилася» в лоні московського абсолютизму та підтяглася під дворянсько-поміщицький, опертий на кріпацтві, уклад суспільних відносин імператорської Росії.

Але свідомість найширших мас Шевченкових сучасників ще заповнена відгуками епохи козацької революції 1648—165[illegible] років, в їхніх згадках живе ще ця козацька минувшина, вона заповнює поезію Шевченка і відбивається в ній відповідно до уяв тих суспільних верств, звідки поет черпає цей соціяльно історичний матеріял.

А тому зрозуміння цієї їсторичної минувшини в значній мірі становить один із основних елементів в аналізі історичної постати Шевченка і його поетичної творчости. І щоб відразу-ж у дальшому ясно уявляти соціяльно-класовий грунт у Шевченковій поезії, — короткий історичний екскурс у цю епоху «рухів» є неминучим.

Ця повна драматизму епоха «історично-державного» буття України, з її національно-релігійною боротьбою, як то змальовують українські історики, по суті в основі своїй мала колонізаційну підвалину руcько-(україно)-польскої боротьби тих часів. «Національна по формі, національно-релігійна по своїй ідеології, в свідомості самих тих сил, що боролися, боротьба ця по суті була *соціяльною.* Боролося два *типи* колонізації, втілені в двох суспільних групах: у *козацтві,* з одного боку, в *великім землепосіданні* — з другого. А що перше рекрутувалося переважно з людей руського язика й православної віри, а представниками другого були люде польської мови й польської культури, — а католицтво в Польщі цієї епохи стало чимсь на взірець станової релігії всіх людей «порядного суспільства» й «доброго» походження, — то національно-релігійна форма класової війни, яка тут відбувалася, була досить природньою . . . Козак ненавидів польського пана насамперед через те, що йому, дрібному землевласникові-хуторянинові, не лишалося більше місця серед панських фільварків, що зростали з казковою хуткістю та звідусіль насувалися на козацьку землю»[1]) І коли цей козак, видряпавшись із «лядської неволі», та опинивсь кінець-кінцем у сфері російської держав-

[1]) М. Н. Покровский. «Русская история с древнейших времен», т. II, стор. 177 - 178.

ности, то винна в цім його соціяльна близькість до того московського поміщика, що панував у Московській державі після «смути».

Історик М. Грушевський малює картину, як Придніпрянщина в середні віки колонізувалася біглецьким селянством, що тікало на південь і схід на порожні землі від польської панщини, і як за ним сунула сюди шляхта з королівськими грамотами на ці «порожні» землі, себто на землі, що не мали ще феодального власника-магната з відповідною королівською грамотою; як людність вороже зустрічала цих нових власників і земель і людей на них осілих, тікала від шляхетського ярма, йшла в козаки і взагалі становила матеріял для народніх рухів проти шляхти[1]).

Отже в цій картині ми бачимо, як магнатська колонізація натикається тут на іншу колонізаційну хвилю — на колонізацію *вільну, козацьку*. Але не треба собі уявляти, що козацтво складалося лише з того біглецького селянства, яке, тікаючи від кріпацтва, шукало землі й волі на цих просторах. Марксистський історик М. Покровський цілком певно виявляє, що козак «дуже нагадує тодішнього окраїнного поміщика», звязаного взагалі з землевласницькою класою; що в багатьох місцях «козакувала» переважно дрібна шляхта, а іноді урядові акти розуміють козаків під загальною назвою *міщан*[2]). Але, звичайно, і верхи «поспільства», себ-то простого народу, «черни» — селянства, могли виходити в козаки.

Ми вже бачили козаків у ролі хуторян земельних власників, при чому на їхніх землях частенько сиділи й працювали на господарів безхатники, «підсусідки»,

---

[1]) М. Грушевский. «Очерк истории украинского народа».
[2]) М. Н. Покровский. «Русская История», т. II, стор. 193, 198.

розвязуючи таким способом для них «робітниче питання». Крім того економічною основою козацтва були промислові «уходи»: ловецтво, рибальство і бортництво. Характерно, що в одній народній пісні Богдан Хмельницький, закликаючи козаків «жидів та ляхів з України зганяти», називає їх: «Друзі панове молодці, охотники, броварники». Взагалі промислові ватаги і дали основу козацтву.

Тим часом козацтво хоч і становило собою щось на взірець шляхти другого сорту, хоч і нагадує це українське лицарство відповідні групи на заході з такою самою назвою, але в силу його колонізаторської основи воно не було верствою, різко відмежованою від інших суспільних верств. Що до цього, то маємо таку посвідку одного історика: «Шляхта була свобідна від усяких міських повинностей; козаки ж, користаючи *зо свого неозначеного положення,* ухилювалися від них. В Стародубі перебувала козацька «корогва», що *користувалась значними* привілеями. В Переясловському старості козаки «засіли» на міських хуторах, себ-то *заволоділи ними насильно*. Ріжниця між ними й міщанами в заняттях була невелика: одні й другі були рівночасно вояками й хліборобами та промисловцями»[1]).

Але економічна природа козацтва в умовах колонізаційної окраїни Річи Посполитої неминуче накладала на нього військовий характер. «Беззбройна людина тут жити не могла. Треба було або одмовитись од колонізації цих місць, або ж іти сюди не тільки з ралом, косою та сокирою, але й з рушницею»[2]). До промислів прилучалося також і «лупленіе чабанов та-

[1]) Д. Багалій «Магдебургське право на Лівобічній Україні». Збірники «Розвідки про міста й міщанство на Україні-Русі», ч. II, стор. 398—399. Курсиви мої. А. Р.

[2]) М. Н. Покровский. «Русская История», т. II, стор. 197.

тарских», а іноді й «лупленіе» татарських міст. Тут уже зброя стає й «знаряддям продукції», не кажучи вже про її ролю в самообороні. Коли житомирські міщане повинні були «рушниці мать і стріляти добре уміти», а волинський селянин «ідучи на роботу, ніс на плечі рушницю, а до боку чепляв шаблю або меч», то ясно, що від мирного промислу до військового, себ-то до «козакування» — лише один крок. Ясно також, чому козакувала переважно молодь. Для польського уряду козацтво було бажаним елементом, бо охороняло кордони Річи Посполитої від татар, турків, то-що, і за це користувалося «вольностями козацькими». Коли ж «козакування» шкодило польській дипломатії в її стосунках з Туреччиною, то уряд звертався до старшого покоління, «аби отцове синов своїх на козацтво не випущали»[1]).

Найтісніше козацтво звязане було з земельною власністю. В XVII віці «земельна власність стає навіть основою для партійного угруповання козацтва»[2]). Польський уряд, заводячи реєстра, намагався обмежити козацькі привілеї невеликим числом заможного козацтва — «дуків», шо серед них багато було багатіїв і шляхти, і ці дуки становили лояльний до польського уряду елемент козацтва. Козацька ж «сірома» або «нетяги» зовсім інакше ставились до нього, бо заборона грабувати позбавляла їх засобів до життя.

І от, коли зіткнулися дві соціяльні сили — феодальна шляхта й козацтво, зіткнулися в боротьбі за спосіб ліквідації первісного «натурального» феодалізму, то цілком ясно, що козацтво, мавши «земельну власність, в масі середню або дрібну, знавши наймитів і

---

[1]) М. Н. Покровский «Русская История», т. II, стор. 198.
[2]) Ibid., стор. 199.

«підсусідків» — але не знавши ні організованої панщини сотень селян, ні сеньйоріяльних прав землевласника, ні імунітета, ні права суду, ні дрібних земян васалів[1]) — займало в цій боротьбі до певної міри «буржуазну» позицію проти феодально-кріпаковласницької позиції шляхти, і цим виявилася поступова роля козацької боротьби. «Козацька буржуазія в особі Богдана Хмельницького і підняла повстання проти польського феодалізму. Як і всяка інша буржуазія, вона не могла обійтися без «чорноробів», без маси «поспільства», — і, завдяки цьому, вона в гаслах своїх була демократичніша за свою соціяльну суть. Але, коли бойовий момент минув, економічні відносини взяли своє: козацтво росташувалося на горі, поспільство лишилося внизу»[2]).

Не дивно отже, що ідеологія (національно-релігійна) козацьких рухів формувалася серед буржуазних елементів. Міста з їхнім міщанством, з братствами, що були цеховими національно-земляцькими й релігійними організаціями, та з православною церквою, що була по суті буржуазною всупереч уніятству, як феодальній реакції на вплив міщанських братств на справи церковної ієрархії, — так от ці міста надали козацькій революції національно-релігійного характеру. Цікаво, що до Київського братства вписувався й гетьман «з усім войском запорозким».

А в тім, роля міст у соціяльній боротьбі козацької доби загалом була не велика. Міста в Річі Посполитій не здобули собі й тіни такої сили, як на заході, де вони хутко розвивали торг й промисловість, вибороли собі незалежність від феодалів і були підпорою центральній

---

[1]) М. Н. Покровский. «Русская история», т. II, стор. 200.
[2]) Ibid.

владі в її боротьбі проти феодалів за централізовану абсолютну монархію. Тут міста лише животіли, дарма що королівська влада, намагаючись спертися на них проти шляхти, надавала їм ріжних привілеїв і заводила магдебургське право. Дослідник українських міст цього часу констатує, що «без огляду на всякі заходи правительства коло піднесення торгу й промислової діяльности остання не могла розвинутись в українських містах»[1]).

Хоч у сферу натурального феодалізму і протискувалося грошево-мінове господарство, але українське міщанство в цьому процесі не захопило собі командних високостей. Носієм цього процесу став економічно рухливіший і поступовіший елемент — єврейство. Воно стояло на вищому ступені економічного розвитку, було представником грошевого господарства та капіталу. В силу своєї національно-религійної окремішности воно становило міцно спаяну замкнуту в собі групу з відповідною громадською організацією та з налагодженим у середині кредитом.

Хоч на євреїв і падали ріжні заборони й утиски, але все ж вони, як свідчить дослідник українських міст, «показались у далеко вигіднішім економічнім положенню, ніж протеговані правительством міські обиватели християне; вони змогли заволодіти майже всіма промислами й торговими підприняттями, зіпхали останніх на задній план і приневолили їх здебільшого звернутися до хліборобських занять і не змагатися з жидівською людністю в торговельній та промисловій діяльності. Всі міста українські безнастанно скаржаться на переміну одне перед другим, що жиди не вважають на постанови, які їх

---

[1]) В. Антонович. «Українські міста». Збірники «Розвідки про міста й міщанство на Україні», ч. II, стор. 364.

стісняють та обмежують, загарбують всю торговлю й промисли в свої руки й випирають зовсім християн із ринків»[1]).

Євреї не входили до складу міщанської верстви, не несли її повинностей і тому мали вигідніше становище в конкуренції, і нею вони й доканали міщанство. Єврейський торговельний капітал спирався на шляхту, маючи від неї ріжні монополії, використовуючи її перевагу, та на старост. Євреї брали на одкуп у старост усе, що тільки можна було, включно до збору податків і до церков. Безпосередньо визискуючи людність, ці «жиди-рандарі» навіть затуляли собою тих, до кого врешті йшла переважна доля наслідків цього визиску.

Народня поезія повна скарг на цих «жидів-рандарів», що через них козакові життя нема. От, наприклад:

«То то не бідна вдова—то королевська земля:
Що стали жиди великий одкуп давати,
Стали один од одного на милю оранди становити»,

і як наслідок цього:

«А на Україні козак за жидом похожає,
Ще його вельможним паном називає».

В цьому причина різанини жидів, що за Хмельниччини була звичайним явищем. Але це ж саме пояснює кволість тодішньої української буржуазії, відсутність її самостійної ролі в боротьбі і те, що «міста при першій нагоді злилися з козацтвом»[2]).

Через те саме й козацька революція не могла закінчитися буржуазною реформацією, а дала лише но-

---

[1]) В. Антонович. «Українські міста»...
[2]) Ibidem.

ву фазу кріпацьких відносин з заміною польської шляхти на козацьку старшину . . .

Центром козацьких рухів була, звичайно, «гідна представниця козацької дрібної буржуазії»[1]) — Запорізька Січ, що мала для козацтва значіння організаційного закордонного центру, мало досяжного для польського уряду. Ця — в уявах історичного романтизму «демократична» і навіть своєрідно «комуністична» дружина — в дійсності організована була досить аристократично. Класовий поділ козацтва й панування «дуків» виявлялися тут досить виразно існуванням двох «кол», при чому в першому засідала старшина (дуки), і фактично вершила всі справи, а в другому «колі» брала участь «чернь», але ця участь галасуванням далека була від фактичного впливу на справи Січи. В основі цієї військової організації з поділом на два кола лежав економічний чинник, бо старшина переважно й була власниками човнів, що становили головне знаряддя «продукції» в січовому господарстві.

Повстання запорізького козацтва проти польської шляхти на протязі всієї доби «рухів» мають перманентний характер. Завжди починаються вони з заборони польського уряду виходити козакам на море «віру боронити», грабуючи турецьких купців та нападаючи на татарські й турецькі міста, після чого їм нічого не лишається, крім як «вигребтися» вгору на Київ. Тут вони знаходять добрий грунт у придушеного панщиною селянства, — і починається повстання проти «лядської неволі». Але кожного разу після перших успіхів виявляється неоднаковість інтересів козацтва й селянства, що звужує розмах руху, кожного разу з'являється коронна армія й ліквідує вибух.

---

[1]) М. Н. Покровский. «Русская история», т. II, стор. 209.

Повстання Хмельницького відріжняється від такої ходи дії лише тим, що економічний розвиток підвів під нього далеко міцніший грунт. Шляхетські латифундії, поширюючись, зачепили й козаків-хуторян, які не могли вже спокійно господарювати по своїх хуторах, і частенько доводилося їм тікати з них від нападу якогось феодального претендента. Особиста доля Хмельницького, ограбованого й вигнаного з хутора шляхтичем Чаплинським, становить лише ілюстрацію. Розвиток «оранд» приводить до того, що козакові не можна ні рибки піймати, ні лисички убити, не заплативши спочатку «жидові-рандареві», як співається в пісні.

Попередні росправи польського уряду з козаками (1638 р.), знищення їхніх морських човнів, поставлення над козаками польських полковників, об'єднали дуків з нетягами на грунті оборони козацьких вольностей. Для козацької старшини не було іншого виходу крім повстання, вона ж надала йому організованого характеру. А соціяльну базу дало селянство, шукаючи від панщини волі в козаках.

Участь широчезних мас поспільства, що всюди були авангардом війська Хмельницького в його повстанському поході, та спілка з татарською ордою і дали перемогу козацько - міщансько - селянській революції 1648—1649 років. Росплачуватися за татарську спілку мало, звичайно, «поспільство, — десятки тисяч молоди мусили за це піти в «ясир» на східні невольничі ринки».

Хлопське повстання, вибухаючи масами ще до виступу козацтва і розлившись широкою хвилею збройної боротьби з «тисячами самопалів» проти шляхти, активна допомога Хмельницькому міщанства, — порохом і кулями, змовами по містах, — це однодушне повстання проти шляхти всіх суспільних клас, що стояли під нею,

власне й перетворило козацький бунт у справжню революцію.

Не можна сказати, щоб провідні круги цього руху з Хмельницьким на чолі не розуміли значіння в ньому «черни», як про це думає проф. М. Грушевський і цим пояснює орієнтацію Хмельницького виключно на чужоземні союзи. Адже ж у роспалі боротьби Богдан Хмельницький заявляв польським посланцям: «Допоможе мені вся чернь до Люблина, до Кракова. Як вона не зраджувала (православної віри), так і я не зраджу її, це права рука наша». Але такі заяви мали лише агітаційне значіння, і вони ніяк не пошкодили козацькій старшині розірвати спілку з «черню» при першій нагоді. Уже татарський союз не віщував для неї нічого доброго. Тай взагалі провідники боротьби не мали ніяких намірів обстоювати інтереси поспільства. Козацтво протестує не проти неволі взагалі, а проти того, що «польське начальство поводиться з нами, *людьми лицарськими,* гірше, ніж з невільниками», козаки борються не проти чиншів і повинностей, а проти того, що й з них беруть чинш, «як з інших хлопів», та ганяють їх на панщину «нарівні з міщанками».

Правда, згодом вузько станові вимоги козацтва набирають ширшого національно-релігійного характеру; це цілком ясно після тріумфального походу Хмельницького по Україні, по таких містах, як Львів, Київ, де творилася ширша політика. Але, виступаючи проти шляхти, старшина ввесь час орієнтувалася на короля. Богдан увесь час війни лишається його вірнопідданим, затягує рішучу боротьбу, поки вибрано буде нового короля, підтримує певну кандидатуру і взагалі в основі своєї «державної» ідеології він має *централізовану абсолютну монархію* з військовою диктатурою на чолі, що на Україні мала належати, звичайно, «войску запорозкому». Він

ладен навить примиритися з магнатами, «тільки б війська запорозького слухались та на короля не «брикались».

Цей глибокий монархізм Січи Запорізької досить яскраво розбиває легенду про республіканізм козацтва та республіканський лад гетьманщини. Виборність гетьмана тут мала такий самий зміст, як і виборність польського короля. Після перемоги цей монархізм змінився лише в тому напрямі, що Богдан почав дивитися на себе, як на «*єдиновластця самодержця руського*» (його власні слова), а пізніше й на спадкового монарха, обіцяючи в одній грамоті свою протекцію «*з потомками нашими* й усім войском запорозким». Та в ті часи «буржуазна» ідеологія й не могла дати ніякої іншої «державної» програми, крім абсолютної монархії.

З цього розрив із хлопством випливав як неминучість. І коли після одпаду татарської орди повстало питання, чи війна з шляхтою в спілці з хлопством, чи мир з нею і розрив з хлопством, відповідь була ясна, — «відступитися від черни, щоб хлопи орали, а козаки воювали». Забезпечивши свої козацькі вольності, запорізьке військо охоче згодилось «разом з коронним військом спільними силами як давати відсіч усякому закородонному ворогові, так і *втихомирювати всілякі бунти*». І військо запорізьке виявляло досить ретельности, заводячи «порядок» у козацькій Україні. В Богданових універсалах цей «порядок» виявляється досить ясно: не тільки селянам, але й нереєстровим козакам приписується, щоб вони «*панам своїм були послушні, як раніш,* і ніяких бунтів і своєвільних вчинків не чинили». Селянам, що бунтували, Хмельницький писав, «абисте ви всі по старому послушенство оддавали». Не дарма ж народня поезія далеко не прихильно згадує Богдана Хмельницького. Почавшися під гаслом вибити нарід з «лядської не-

волі», хмельниччина скінчилася тим, що «можнійшії пописались в козаки, а подлійшії остались в мужиках».

Отже на чолі революції й держави Хмельницького опинилось козацтво з його старшиною, як активна й організована група. «Найближче до козацтва стояла українська *шляхта:* «скасовав шаблею козацькою» права й привілеї великого феодального землепосідання, польського культурою й католицького вірою, козацька революція не зачепила середнього землепосідания, руського й православного»[1]). Далі йшло міщанство, що не на багато поширило свої права, одержавши можливість обирати з себе війта, затверджуваного гетьманом, тоді як раніше королі становили на війта переважно католиків, не міщан. Треба сказати, що «самі українські міста намагались тільки зберегти status quo; вони не робили ніякої проби розширення своїх прав по вдатнім висліді повстання Хмельницького... Українське міщанство і давніше ще не висказувало бажань розширити свою автономію»[2]).

Нічого не здобула від революції найнижча соціяльна верства тогочасного суспільства — селянство, хлопство. Як ми вже бачили, воно залишилось при своїх «звічних обов'язках». І хоч безпосереднім наслідком повстання і було вигнання з України феодального панства, хоч і стала земля «сполною», але число участників цієї «спільности» обмежувалось лише козацтвом, себ-то по суті революція звелася до заміни однієї форми земельної власности, феодальної, на другу — поміщицьку.

Це стремління козацьких верхів перетворитись у поміщиків, захопивши «порожні» землі польских уті-

---

[1]) М. Покровский. «Рус. Ист.», т. II, стор. 232.
[2]) Д. Багалій. «Маґдебурґське право»... стор. 404.

качів, визначило й московську орієнтацію їх, хоч старшині й не дуже подобалися намагання московського уряду «Малую Россию к рукам прибрать». Адже «скільки московська держава була дворянською, а не боярською, то вона була ближче до козаків, ніж до польских панів; але скільки козацька революція, в початковому свому періоді, була й селянською, то була вона однаково страшна і панській, і дворянській «державності»[1]), «войско запорозке» показало, що воно зразково може навести «порядки» та втихомирити «чернь».

Ми вже бачили, як старшина мріяла про дужу абсолютну монархію. Вона її й знайшла в особі царя Олексія. «Ми б бажали собі такого государя - самодержця на своїй землі, як ваша царська вельможность», писав йому гетьман Богдан Хмельницький[2]).

Здобуття козацької автономії України знову приводить до загострення класових суперечностей в середині самого козацтва. І Москва, як колись і Польща, вміло грала на цих суперечностях, найближчим наслідком чого, як зазначає М. Н. Покровський, і було «повільне перетворення козацької держави в московську провінцію»[3]).

Коли треба було обмежити політичну автономію козацької старшини, то царський уряд загравав з посполством, пояснюючи, наприклад, що «Малоросійську колегію» встановлено «не для чего иного, токмо для того, дабы малороссийский народ ни от кого как неправедными судами, так и от старшины налогами утесняем не был» (з указу Петра 1-го) [4]). В той же час сама старшина не почувала себе досить дужою, щоб справляти-

---

[1]) Покровский «Рус. Ист.», том. II, стор. 228.
[2]) Ibid., стор. 229.
[3]) Ibid., стор. 234.
[4]) М. Грушевский. «Очерк истории украинского народа».

ся зо своєю «чернью», що постійно бунтувала, і сама мусила звертатися за допомогою до Москви чи Петербургу, знову підрізуючи цим свою владу. В звязку з повстаннями 1710 — 1720 років поміщики писали російському урядові, що «найрозсудливіші з старшин козацьких молять бога, що б хто-небуть узяв їх у тверді руки та не допускав грубу чернь до свавілля». Автор української економічної історії М. Слабченко додає до цього, що «інтервенція московського протектора глушила бунти й рятувала поміщиків»[1]).

Все більше відбираючи у старшини політичні права, російський уряд компенсував її в сфері економічних здобутків. «Желания к чинам, а особливо к *жалованию*» на думку цариці Катерини мусили перемогти «умоначертания прежних времен», себ-то автономізм старшини[2]). Не треба одначе думати, що українська шляхта так легко здавала свої політичні позиції. Автономію своєї держави вона обстоювала як тільки могла. Перекидання від спілки з Москвою назад до Польщі (гетьман Виговський), союз шведський (Хмельницький, а пізніше Мазепа), і татарська дружба (гетьман Дорошенко), — все це суть до цього ілюстрації. Але найбільше бажала вона захоплювати землі й закріпощати не тільки посполитих селян, але й козаків, і це визначило її долю — заспокоїтись у лоні Російської Імперії, де тільки за її допомогою вона й могла закінчити цей процес витворення великої поземельної власности та закріплення селян.

Увесь цей процес відбувався, звичайно, коштом поту й крови селянства, воно росплачувалося і за політичне підтягання України під московський рівень, і

---

[1]) М. Слабченко. «Организация народного хозяйства Украйны от Хмельнищины до мировой войны», ч. I.

[2]) М. Грушевский. «Очерк истории украинского народа».

за компенсацію шляхти «сельцами» та «душами» кріпаків. Відомий історик кріпацтва В. Семевский так малює картину загострення кріпацтва на Україні в XVIII віці:

«Тим часом, як тут (Московщина) мова мовилась за те, щоб коли не знищити, то принаймні обмежити кріпацьке право, на Україні, навпаки, відбувався протилежний процес: правно вільні селяне, мавши право переходу від одного до одного землевласника, поволі що раз більше підпадали закріпощенню. Ще в 30-их роках минулого (XVIII-го) віку українська старшина починає подавати гетьманові прохання про заборону переходів; московські урядовці укріпляють українців у вічне холопство: беруть на них акти, женять на своїх кріпачках»[1]). Українська шляхта в проханнях до Катерини не безпідставно посилається на те, що «в пунктах гетьмана Богдана Хмельницького і інших гетьманів такого вільного з місця на місце переходу ніде українським мужикам не дозволено». І тому «гетьман *з усім малоросійським шляхетством*» просить припинити такі нелади[2]). З розвитком грошевого поміщицького господарства «українські поміщики більшу скруту мають на мужиків та їхню роботу, а ніж на землі», — так писав один з поміщицьких депутатів[3]).

Що шляхта не дуже то церемонилася з «чернью», видно з такої посвідки історика: в історії старих родів України, говорить В. Семевский, «ми ясно бачимо, яку важливу ролю відогравали насильство й брутальна сваволя в утворенню великого земельного посідання в цім краю»[4]). Звичайно, російський уряд на ділі вельми ма-

---

[1]) В. Семевский. «Крестьянский вопрос в России», т. I., ст. 148.
[2]) Ibid.
[3]) Ibid.
[4]) Ibid., стор. 149.

ло турбувався, щоб український народ «от старшини утесняєм не был». В цьому його інтереси цілковито збігалися з інтересами старшини.

Через те для українського селянства заміна польського панування над Україною на російське не принесла нічого нового, крім поступового зростання над ним кріпацького гніту. Мужицька свідомість пізніше зафіксувала цю зміну влади в такій характерній для оцінки її пісні (подаємо тут уривки з неї):

«Наступила чорна хмара—настала ще й сива:
Була Польща, була Польща, та стала Росія...
Живуть люде, живуть люде, живуть слободою;
Іде мати на лан жати разом із дочкою;
Прийшли вони до ланочку: помагай нам, боже,
І святая неділенька, велика госпоже!
Сіли ж вони обідати,—гіркий наш обіде!
Оглянуться назад себе, аж оконом їде.
Приїхав він до ланочка, нагай роспускає:
«Ой, чом же вас, вражих людей, по-троє немає?»
Ой зачав же їх оконом лаяти та бити:
Ой, чом же вам, вражим людям, снопів не носити?»...
А в нашого оконома шовкові онучі;
Плачуть, плачуть бідні люде, на панщину йдучи.
Нооблазили волам шиї, бідним людям руки»...

Навіть церква порожня від того, що людям «од неділі до неділі кажуть молотити».

Російський уряд мусив загострювати кріпацький гніт на Україні, з одного боку, — щоб вибити з голів шляхти політичний автономізм, а з другого боку, — треба було забезпечити й своїх поміщиків од утікання їхніх хлопів від ярма панщини до цієї колись вільнішої країни.

З часу переходу козацької старшини під «высокую руку» царя московського його політика зводилась до того, щоб, як писав англійський посол Ширлей, —

«урівняти становище українців зо становищем російських селян, що, як чутно, викликало велике незадоволення, так що вельми багато з тамтешніх мешканців брали діяльну участь у повстанні польських селян», себто в коліївщині 1768 року на Правобічній (польській) Україні[1]).

Кріпацьке ярмо де далі глибше врізалося в шию селянства. Гетьман Розумовський «довірив урядування країною тій самій старшині, що прагнула до остаточного пригноблення народу і поспішала захоплювати села, що лишалися ще вільні; він став роздавати на Україні маєтки «у вічну спадкову власність»[2]).

В 1783 році вільний перехід посполитих селян від поміщика до поміщика зовсім заборонено. Рівнобіжно до цього ж часу закінчено й ліквідацію політичної автономії козацької старшини, завдавши їй останнього удара зруйнованням Січи в 1775 році. Рівнобіжність цих двох процесів досить характерна.

Отже «козацька Україна Хмельницького за сто років устигла перетворитись у таку саму дворянську країну, якою була московська держава XVII віку»[3]). На нівельованому революцією грунті зростають нові латифундії, «можнійші» з козацтва й міщанства перетворюються в поміщицтво-шляхту, а «подлійші» з козацтва та хлопство попадають у ярмо кріпацької неволі. Закріпощення рядового козацтва відбивається й у народній поезії, — наприклад, в одній пісні запорожці на питання, де їхні жупани, списи та рушниці, відповідають:

«Ой наші жупани поносили пани,
Самі ми пропали...

[1]) В. Семевский. «Крестьянский вопрос в России», т. I, ст. 153.
[2]) Ibid.
[3]) Покровский. «Рус. Ист.», т. II, ст. 245.

Ох і наші списи у пана в стрісі,
Самі ми у лісі...
Ой наші рушниці в пана у світлиці,
Самі ми в темниці»...

Звичайно націонал-романтичні уяви про нашу минувшину малюють собі справу так, що українська старшина (іноді до неї чепляють навіть псевдонім «інтеліґенції») зрадила свій «нарід», національно асимілювавшись з Росією, лишився «темний нарід», що не міг творити історичного життя, і національне буття його завмерло на довгий час. Але от з XIX віку з'явилися письменники і почали писати «рідною» народові мовою. З цього починається «національне відродження» українського народу, що знов створив «свою» національну інтеліґенцію.

З попереднього ми бачили, скільки наївні можуть бути такі уяви. Коли під «народом» розуміти хлопство, то українська шляхта не могла зраджувати його в силу тієї простої причини, що ніколи вона й не боронила його, а лише боролася за те, щоб найміцніше сісти на його шиї. Коли ж виходити з *мови* (культ мови має досить поважне місце в ідеології «українського громадянства»), то й тут такої «зради» не знаходимо, бо шляхта, як і все середньовічне освічене суспільство, в «офіціяльному й літературному вжиткові говорила таким «язичієм», виплеканим церковно-слов'янщиною та схоластичною культурою, що нічого спільного не мало з мовою мас, — і перехід на офіціяльно-російську мову викликався лише потребами зручности, маючи на увазі «желание к чинам, а особливо к жалованию», хоч мова ця була не дуже ближчою до мови Тургенєва, ніж рутенське язичіє до мови Шевченка.

Культурна асиміляція української шляхти з офіціяльним російським суспільством була неминучим на-

носин в середині поміщицько-кріпацького суспільства, зріст цін на хліб, вихід української пшениці на закордонні ринки, — все це вимагало переходу на нові форми визиску праці, вимагало заміни непродуктивної праці кріпака на працю вільного наймита. І от поступовіша частина поміщицтва, відчуваючи дух нового часу, раптом починає відкривати в цьому кріпакові-хлопові людську душу, роскопує й знаходить у ньому цілі скарби «народньої душі», «народньої поезії», «народнього розуму». От тоді то, як прибільшує це явище М. Грушевський, «народність» стає бойовим кличем культурного руху, предметом запального культу»[1]), себ-то в основі національно-літературного відродження лежав поміщицький лібералізм, прокладаючи шляхи для майбутньої національно-буржуазної демократії.

От тоді то поміщики «народолюбці» «потинялись коло шинку, та й думають, що от коли вже ми роспізнали своїх мужиків», як глузував із них справжній мужик Тарас Шевченко[2]).

Та не будемо забігати наперед що до Шевченка.

Ясно буде тепер, що вся передшевченківська українська література лише відбивала це зрушення в українькому поміщицтві. Таке твердження, звичайно, зовсім не відкидає її великої поступової ролі в розвиткові суспільної думки, але її «демократичність» і «народність» повинно поставити на належне місце.

Адже ціла низка літературних попередників Шевченка й його сучасників, — то були вихідці з поміщиків, чи й просто поміщики. Котляревський, Квітка-Основ'яненко, Гребінка, Гулак-Артемовський, Куліш — всі ці славні піонери нової літератури були лише літературними виразниками ідеології українофільського поміщицтва.

[1]) М. Грушевский. «Очерк истории украинского народа».
[2]) Передмова Шевченка до другого видання «Кобзаря».

слідком економічної асиміляції її з російським дворянством та ліквідації її політичної автономії. Ця остання відбувалася не без опору і боротьби з боку козацької старшини й шляхти, і вислід цієї боротьби ніяк не дається пояснити бажаннями шляхти, а чи її «зрадою».

Де далі все більше втрачаючи свої політичні позиції і втративши всі рештки своєї колишьої «слави», шляхта не менше кохалася в своїй минувшині, не менш тужила за нею, як і перші епігони літературного відродження. І вся національно-козацька романтика цього відродження в великій мірі живилася з настроїв шляхти. Власне й початок літературного відродження був нічим іншим, як продовженням боротьби шляхти проти послідовно провадженого змагання російського уряду «Малую Россию к рукам прибрать», хоч і перейшла вона на інші позиції, бо до того підвів економічний процес.

Це визнає й проф. М. Грушевський. Він пише, що «не вважаючи на обрусіння вищих клас України, у них лишався певний краєвий патріотизм, туга за гетьманщиною, романтичні спогади про колишню славу козацтва. Легкість, що з нею втрачали вони своє національне обличчя, не виключала певної національної шаноби, а відчудження від народу не перешкоджало їм прихильно ставитись до особливостей, хоча б і зверхніх, українського побуту, до українського народнього письменства і його мови»[1]).

Економічний розвиток XIX століття неухильно йшов до того, що архаїчне поміщицьке господарство з рабською непродуктивною працею ставало гальмом економічному поступові. Народження капіталістичних від-

[1]) М. Грушевский. «Очерк истории украинского народа».

Більше того, бувши людьми »реальними» що до політичних можливостей, вони своє українофільство і народолюбство обмежували лише сферою чистого етнографізму, лишаючись одночасно вірнопіданними царської Росії. «Як Бог милосерний посила нам і жизнь, і світ, і хліб насущний, так і цар наш милосерний», — таке політичне credo цієї «генерації» творців українського письменства й ідеології[1]).

Такий літературний та ідеологічний ґрунт мав під собою Шевченко.

Але Шевченко виріс на зовсім іншому *соціяльному* ґрунті. Його породило закріпощене селянство . . .

Ми вже бачили, як це селянство-хлопство в козацькій революції шукало визволення від польської панщини. Свій суспільний ідеал вбачало воно в вольностях козацьких, і не дивно, що маса посполитих прагнула перейти в козацький стан, себ-то в стан вільного хлібороба чи промисловця. Але козацтво — «люде лицарські» — зовсім не збиралося перевести до своего стану все поспільство, воно лише використовувало чернь і нею росплачувалось і за перемоги й за поразки. Не дарма ж в народніх піснях для Богдана Хмельницького немає іншого побажання крім того, щоб його перша куля не минула.

Хмельниччина не тільки не знищила панщину для селян, а навпаки, після неї, як уже пояснено, панщина повільно зростала і в XIX віці досягла найвищої точки гніту. Цілком природно, що за причину цьому хлопство вважало старшину й шляхту — взагалі панів. Їхні насильничі способи загарбання земель та закріпощення посполитих в умовах московської політики, що іноді

---

[1]) Квітка. «Листи до любезних земляків». Процітовано з статті В. Коряка «Шевченко в поколіннях».

загравала з хлопством і боролася за обмеження політичної автономії старшини, витворювали у селян таку свідомість, що цар ніби то за мужиків та пани йому шкодять.

Характерно, що й повстання 1768-го року, підняте й кероване «гультяйством запорозким», себ-то переважно козацькою голотою, йшло під гаслом мітичної «золотої грамоти» цариці Катерини. Але навіть і це «гультяйство» відріжняло себе від хлопства й намагалося лише повторити козаччину з гетьманами та полковниками, з «князями» уманськими та смілянськими (таких титулів набрали собі Гонта й Залізняк).

З часом кріпацька неволя зростала де далі все більше. І що більше козацькі часи відходили в минувшину, то привабливішими ставали вони в уявах селянства. Адже як не як, а в Хмельниччині брало активну участь і селянство. Воно там хоча б через те, що козацька влада не мала стільки сили, щоб упоратись одразу з хлопством, все ж якось боронило свої права. Безупинне погіршення його становища цілком природньо навертало його погляди на козацьку минувшину. Коли шляхта могла ідеалізувати козаччину, як свою політичну владу, то селянство, терплячи соціяльно, оглядалося на неї, як на свій соціяльний ідеал. Це тим більше, що й низи козацькі потрапляли в ярмо кріпацтва і тим звязувалися з селянством, але ж вони найбільше відчували цей свій упад до хлопства.

Таким чином і в селянстві складалися сприятливі умови для козацької романтики. Багата народня поезія, виспівуючи боротьбу козацтва проти панства за волю, проти турецької неволі, оплакуючи лиху козацьку долю, як найкраще відбиває ці настрої. Правда, ця поезія переважно має класово-козацьку вдачу, але в силу упаду досить широких низів козацтва до кріпацького

стану вона таким чином поширює свою соціяльну базу на все поспільство. Тяжке й безпорадне становище кріпаків і повна безнадійність що до його поліпшення лишали їм на «втіху» тільки сумування над спогадами про минувшину.

В одній пісні, наприклад, співається про козацьку славу, про те, що

«Вона тепер в темному лузі,
Лежить на широкому возі,—
Мочулами звязана, звита,
Бичовою обвита,
Та й рублем прибита», —

тут народня свідомість з жалем констатує підупад колись вільного лицарства й козацького вояцтва до стану хліборобської мужицької верстви з рублем прибитою на возі козацькою славою, або з долею козацькою, затоптаною сірими волами. Ця сама пісня закінчується таким порівнянням минулого з сучасним:

«Батькам було добре
На Вкраїні жити,
А синам досталось,
Панщину робити»[1]).

Численні кобзарі ходять по селах і виспівують цю минувшину в ідеалізованій формі, де козацтво виступає як оборонець народніх прав і волі, як местник панству за народню кривду.

З такого закріпощеного селянства, з такими мріями й спогадами, з поглядом, обернутим назад у минувшину, — з цього селянства й вийшов Шевченко. Все це не могло не відбитись відповідно й на його першому періоді поетичної творчости, тим більше, що літературний ґрунт до цього, як уже зазначено, був підготовлений.

---

[1]) М. Драгоманов. «Нові українські пісні про громадські справи».

III.

СОЦІЯЛЬНЕ ПОХОДЖЕННЯ ТАРАСА.

Мало сказати, що Тарас Шевченко походженням був з кріпацької мужицької родини. Цим його соціяльне походження не вичерпується. Адже ж і ріжні бурмістри, панські прикажчики, осавули, ланові, старости теж були кріпаки, але вони ж з наказу панського дерли шкури з свого брата-кріпака. Річ у тім, що й кріпацьке село не було однородне. Ми там бачимо і досить заможні верхи селянські, що для них і панщина не така тяжка, як для тих убогих, бо й відносини до пана можуть вони збудувати на грошевих розрахунках чиншу або й викупу на волю з ріжними орендами до того ж. До таких кріпацьких верхів, між іншим, належав Тарасів родич Вартоломей Шевченко, що кінець кінцем викупився на волю та став панським управителем. Але не з них вийшов Тарас, і ми не бачимо в нього особливої прихильности до Вартоломея.

Тарасова батьківщина — то найглибші кріпацькі низи, безпросвітні злидні й тяжка праця. Убога мужицька родина з п'ятьма дітьми, смерть матері, коли Тарасові минав дев'ятий рік, одруження батька з удовою з трьома дітьми, лиха мачуха, смерть батька, — такі

факти найніжнішого дитинства Тарасового. А далі йде поневіряння по наймах: «наука» то в одного то в другого дяка з тяжкою працею на п'яниць, зо стусанами; потім Тарас пасе громадських ягнят, а ще пізніше віддають його на службу до попа, для кого він, звичайно, є «ледащо»; увесь цей час хлопець самотужки шукає, хто б навчив його малярства. І нарешті 16-тилітній Тарас — хатній казачок у пана Енгельгардта, де його, застаючи за малюванням у ночі, січуть різками; потім він слуга у маляра Ширяєва. Такі соціяльні факти формують психіку майбутнього поета, і такі факти не забуваються...

Швидко пролетіли роки волі. Академія мистецтва. Шевченко — художник, маляр і поет. Розгорнулися крила — і знову неволя, каторга миколаївської салдатчини, що десять років шарпає й нівечить поета без надії на краще майбутнє.

Сирота, наймит і невольник — такий Шевченко в житті; не дивно отже, що таким відбивається він і в своїй поезії. Як приймає він свою соціяльну обстанову? Та так, як тільки й може приймати її сирота, наймит і невольник: крізь сльози, тяжку працю, злидні й неволю. Він так її «оспівує»:

«Як би ви знали, паничі,
Де люде плачуть живучи,
То ви б елегій не творили,
Та марне Бога б не хвалили
На наші сльози сміючись.
За що, не знаю, називають
Хатину в гаї тихим раєм:
Я в хаті мучився колись,
Мої там сльози пролились,
Найперші сльози. Я не знаю,
Чи єсть у Бога люте зло,
Що б у тій хаті не жило?

А хату раєм називають.
Не називаю її раєм
Тії хатиночки у гаї
Над чистим ставом, край села:
Мене там мати повила
І повиваючи співала,
Свою нудьгу переливала
В свою дитину; в тім гаю
У тій хатині, у раю,
Я б а ч и в п е к л о.... Там н е в о л я;
Р о б о т а т я ж к а я, — ніколи
І помолитись не дають.
Там матір добрую мою,
Ще молодую, — у могилу
Нужда та праця положила;
Там батько, плачути з дітьми
(А ми малі були і голі),
Не витерпів лихої долі,
У м е р на п а н щ и н і... а ми
Розлізлися межи людьми,
Мов мишенята. Я до школи
Носити воду школярам,
Брати на п а н щ и н у ходили,
Поки лоби їм поголили,
А сестри... Сестри? Горе вам,
Мої голубки молодиї!
Для кого в світі живете?
Ви в н а й м а х виросли, чужиї,
У н а й м а х коси побіліють,
У н а й м а х, сестри, й умрете.
Мені аж страшно, як згадаю
Оту хатину край села»[1]).

Так може писати лише поет, що сам є дитиною отого кріпацько-наймитського пекла. І коли порівняти з ним другого мужицького поета — Кольцова, то в цього ми бачимо одні лише елегії. «Весело я лажу борону и соху», «Крестьянская пирушка», «Урожай», — поет-

[1]) Підкреслення моє. А. Р.

прасол, сам не зазнавши злиднів, наймів та тяжкої праці, і в селянському житті бачить саму лише поезію праці й добробуту, а на злидні дивиться очима заможного селянина, що вважає їх за наслідок ледарства, напр., «Что ты спишь, мужичок?».

В наведеному вірші Шевченко — справжній мужик і злидар — дає відсіч тим панам і паничам, які на світанку лібералізму, відкривши людину в кріпакові, полізли обійматися з ним, правда, так обережненько, щоб не замазатись об нього, та елегії творити з приводу раю тихого в хатині та нищечком шкуру дерти

«З братів незрячих, гречкосіїв...»

Не багато Шевченків могло вирватися з того кріпацького пекла та дорватися до ширших просторів культури. Одного лише Тараса знаємо ми з них. Холодом віє од його малюнку свого дитинства і свого соціяльно-економічного оточення. Не менш жахливий і шлях його до тої культури:

«Давно те діялось. Ще в школі,
Таки в учителя дяка,
Гарненько вкраду п'ятака
(Бо я було трохи не голе, —
Таке убоге), та й куплю
Паперу аркуш, і зроблю
Меленьку книжечку; хрестами
І визерунками з квітками
Кругом листочки обведу,
Та й списую «Сковороду»,
Або «Три царіє со дари»;
Та сам собі у бур'яні,
Щоб не почув хто, не побачив,
Виспівую, було, та плачу...
І довелося знов мені
На старість з віршами ховатись
Мережать книжечки, співати

І плакати у бур'яні,—
І тяжко плакать»...[1])

Перед нами не тільки невільницьке походження Шевченка, але й невільницька доля поета соціяльних низів, що закинуто його в пустелю за Каспійське море «під найпильніший догляд, з забороною писати й малювати і щоб від його в ніякому виді не могли виходити баламутні і пашквільні твори»[2]).

«Трибунал під проводом самого сатани не міг би виректи такого холодного нелюдського присуду. А бездушні виконавці присуду виконали його з огидливою ретельністю». — Таким записом у свому щоденникові 19 червня 1857 року характеризує Шевченко роспорядчиків його долі. Не дивно, що й уся автобіографична поезія Шевченка тільки й могла бути поезією невільника. Про себе Шевченко тільки й міг сказати, що

«В неволі виріс між чужими,
І не оплаканий своїми
В неволі плачучи умру,
І все з собою заберу,
Малого сліду не покину
На нашій славній Україні,
На нашій — не своїй землі».

Отже шлях од кріпацької неволі, з убогих низів мужицьких, до неволі политичної — заслання з салдатчиною — шлях досить природній у царсько-дворянському суспільстві. Але цей шлях соціяльно формував усю Шевченкову поетичну творчість.

Раніше говорено вже про те, як недавня історична минувшина з часом відбивалася в свідомості основних

---

[1]) А. О. Козачковському.
[2]) З формулярного списку Шевченка. Кониський. «Т. Шевченко-Грушівський. Хроника його життя».

клас тогочасного суспільства — поміщиків і селянства. Звідки ж Шевченко черпав соціяльно-історичний зміст для своєї поезії? На це дає відповідь його походження від того убогого закріпощеного селянства, що його журбу й лихо переливав він у свою поезію. Свої твори Шевченко охристив загальною назвою «Кобзарь». Це зовсім не випадково. І не тільки назвою, але й змістом поезія Кобзаря виросла на грунті поезії безчисленних безіменних кобзарів, себ-то на грунті народньої поезії, переказів, мрій та дум селянських. І з цього погляду правду писав про Шевченка Костомаров, що «це був сам народ, продовжуючи свою поетичну творчість... Народ неначе вибрав його співати замісць себе», — під народом розумілося, звичайно, селянство.

Сам Шевченко в поетичній формі роскриває, як мало не з молоком матери всмоктував він у себе все те, що відбивалося й формувалося в головах його соціяльної рідні та оточення...

«Давно те минуло, як, мала дитина,
Сирота в ряднині, я колись блукав
Без свити, без хліба, по тій Україні,
Де Залізняк, Гонта з свяченим гуляв.
Давно те минуло, як тими шляхами,
Де йшли гайдамаки, — малими ногами
Ходив я та плакав та людей шукав,
Щоб добру навчили.
...Згадаю те лихо, степи ті безкраї,
І батька, і діда старого згадаю...
Дідусь ще гуляє, а батько вже вмер
Бувало, в неділю, закривши Мінею,
По чарці з сусідом випивши тієї,
Батько діда просить, щоб той росказав
Про Коліївщину, як колись бувало,
Як Залізняк, Гонта ляхів покарав.
Столітнії очі, як зорі, сіяли,

А слово за словом сміялось, лилось...
...Спасибі, дідусю, що ти заховав
В голові столітній ту славу козачу:
Я її онукам теперь росказав»[1]).

Свідомість столітнього діда-кріпака, а краще сказати класова свідомість закріпощеного й убогого селянства, його історичні уяви так само роскриваються в свідомості й історичних уявах Шевченка, як пісні, думи, перекази, загалом народня поезія роскривається в поезії Шевченковій. Як соціяльне походження має Шевченко в пригнобленому панщиною селянстві, так і поетична батьківщина його лежить переважно в народній поезії.

Про мужиків писав не один лише Шевченко. В його часи і українська література, і російська уже відкрили мужика. В останній тоді були вже й Тургенєв, і Некрасов. Але правдиво виявляти й відбивати психіку певної класи може тільки член тієї самої класи, бо він свою класу бачить з середини, а не спостерігає з-окола. А представник гнобительської класи, хоч який буде він «народолюбець», але неминуче в пригніченій класі добачає він щось нижче від себе, — або ж дике, або смішне. Шевченко висміяв тих панів, що «розшукали» своїх мужиків і побіжно вияснив, як їх на його думку треба шукати:

«Прочитали собі по складам Енеїду, — писав він, — та потинялись коло шинку, та й думають, що от коли вже вони розшукали своїх мужиків. Е ні, братики! Прочитайте ви думи, пісні; послухайте, як вони співають, як вони говорять між собою, шапок не скидаючи ; або в дружньому бенкеті як вони згадують старовину і як вони плачуть, неначе справді в турецькій неволі, або у польского магнатства, кайдани волочать;

[1]) «Гайдамаки».

то тоді й скажете, що Енеїда добра, а все таки сміховина на московський шталт»[1]).

Оце «шапок не скидаючи» надзвичайно влучно виявляє літературних сучасників Шевченкових, піонерів національно-літературного відродження, що своїми панськими словами говорили про мужика, а цього мужика вони знали лише, як він стоїть перед ними з шапкою в руках. Шевченко вказує на народню поезію, як на джерело до мужикознавства. Він правдиво оцінив Котляревського «Енеіду», як сміховину.

Дворянським письменникам властиво виводити мужика, як якогось трохи смішного, трохи дурника. Це явище загально-класове. Колись у французьких «народніх» сценках неодмінно фігурував славнозвісний Жак-простак, а англійсыкі водевілі в ролі дурня обов'язково виводять ірландського мужика. У Гоголя ми знаємо смішні й нікчемні фігурки дяді Мітяя й дяді Міняя, — такими уявляються вони йому з панської кібітки. А його ж Петрушка? Такими виступають мужики і в Енеїді, і в п'есці «Москаль-Чарівник» Котляревського. Природня річ, що в мужика Шевченка немає «сміхотворного» підходу до мужиків. Тому для нього й Енеїда хоч і добра, а все таки сміховина.

Правда, процес відкриття мужика пішов далі від сміховини. Про мужика заговорили й поважно. А Некрасов так навіть бачив (1853 р.) багато поміщиків,

«Которые глядят прилично на предметы
И вряд ли мужиков трактуют, как свиней...
Я также наблюдал — во окно моей кареты —
И быт крестьянина: он нищеты далек».

Такого бачив мужика поет-поміщик, що прихильно писав про мужиків. Не дивно, що Шевченко вважав

[1]) Передмова Шевченка до «Кобзаря».

Некрасова за партача, хоч може й несправедливо що до поезії; але соціяльно він мав рацію. Бо пан, пишучи про мужика, тільки й міг спартачити його.

Так класова приналежність поета накладає тавро на його творчість.

Передшевченківська українська література мала одне основне завдання: вона виводила в люде свою «народність». А без мужика яка ж могла бути народність, коли він один тільки й зберіг у чистоті цю народність? Через те література ця виглядала демократичнішою за свою соціяльну суть. Вона за об'єкта мала мужика, але сама не була мужицькою. Їй доводилось змагатися за право української «мертвої» мови в літературі, за право на існування української літератури. Правда, ці змагання виявлялися нею досить мляво. Кожен з українських письменників працював у російській літературі і іноді звертався до етнографічних занять українською мовою. Навіть Квітка, хоч і довго кріпився проти спокус перейти до «єдиної великої» літератури, кінець кінцем не втерпів. А ми знаємо, яка яскраво дворянська була ця література того часу.

Шевченко в боротьбу за мову вніс свою мужицьку пристрасть. Для нього перейти до російської літератури — це не було лише зміною мови — «мертвої» на «живу». Його перехід до тодішньої російської літератури був би зрадою своїй класі — мужицтву. Мова для нього є те, що в'яже його зо своїм народом — зо своєю класою; вона завжди звязана у нього з соціяльним змістом. І на подібні пропозиції кинути свою «мертву» мову Шевченко дає таку відповідь, що має значіння його соціяльно-літературного самовизначення:

...«Дурень! дурень!
Били, а не вчили:

Од козацтва, од гетьманства, —
Високі могили,
Більш нічого не осталось,
Та й ті розривають;
А він хоче, щоб слухали,
Як старці співають!
Дарма праця, пане-брате:
Коли хочеш грошей,
Та ще й слави, того дива,
Співай про «Матрьошу»,
Про «Парашу, радость нашу»,
«Султан, паркет, шпори», —
От де слава! А то співа:
«Грає синє море»,
А сам плаче; за тобою
І твоя громада
У сіряках»...
— Правда мудрі!
Спасибі за раду!
Теплий кожух, тільки, шкода,
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово
Брехнею підбите»[1]).

Тут ми бачимо, як поетова свідомість «од козацтва, од гетьманства» приходить до «громади у сіряках». Це є копія тієї селянської ідеології, що в історичному процесі закріпощення селянства й козацтва приходить до ідеалізації козацької минувшини. Але головне тут, що Шевченко, хоч нижче й заявляє —

«Буде з мене, поки живу,
І мертвого слова»,

проте, слово це йому потрібне для виявлення відповідного йому змісту. Поет вирішує соціяльну проблему своєї поетичної творчости: з одного боку, поезія дво-

[1]) «Гайдамаки».

рянських салонів — «султан, паркет, шпори», — а з другого — «громада у сіряках» з її «мертвим словом». Поет - мужик і кріпак відштовхує від себе «теплого кожуха» і лишається у «сірякові». У цьому власне все суспільно - історичне значіння генія Шевченка. Він виніс свого генія з пригнобленої селянської маси і тільки в нерозривному звязкові з цією масою він міг досягти недосяжної височени. Можна з певністю сказати, що порви Шевченко свій соціяльний звязок з кріпацькою масою, і од його генія нічого б не лишилося, крім звичайнего писаки, або відомого лише вузькому колу художника - маляра.

Вищецітовані рядки з «Гайдамаків» Шевченко написав у 1841 році, отже власне майже на початкові своєї поетичної творчости, тому й мають вони характер соціяльного самовизначення поета й визначають напрям його творчости. Той самий напрям Шевченко підкреслює в 1847 році, себ-то в часи найвищого росквіту свого таланту, коли в передмові до другого видання «Кобзаря» він писав: «Сковорода дуже добре приглядався на народ, та не прислухався до язика, бо може його не чув в колисці од матері, а Артемовський хоч і чув, так забув, бо в пани постригся. Горе нам: безуміє нас обуяло з тим мерзостним і богопротивним панством». Тут цілком виразне гостро негативне відношення до панства і разом з тим мова, як зброя народня, себ-то все того ж закріпощеного селянства, бо не потрібна вона стає тому, хто «в пани постригся». Через те й боротьба Шевченкова за мову, в протилежність етнографічним забавкам та грі в «народність» його земляків-сучасників з поміщиків, мала соціяльний характер, як піднесення до поезії тих низів мужицьких, що з них і сам Шевченко вийшов. Не дивно, що його літературні сучасники одвертали носа од цієї поезії, що

дьогтем тхне, як сказав Гоголь, — «дьогтю занадто; навіть більше, ніж поезії».

Шевченкова поезія для дворянської літератури — це вже було занадто. Самі панські письменники були не від того, щоб і про мужичка написати пару сентиментальних слів, повболівати трохи приводу його тяжкої долі, але поезія мужика, що для пана не має ні одного доброго слова, це вже для них не поезія, а дьоготь, і мужицький поет — то вже просто дурень, коли він поет.

«Зовуть мене ентузіястом, — писав Шевченко в 1843 році, — сиріч дурнем. Бог їм звинить; нехай я буду і мужицький поет, аби тільки поет, то мені більше нічого й не треба».

Все це свідчить про ту боротьбу, що довелося витримати Шевченкові, щоб не згубити свого кріпацького обличчя; все це свідчить за ті намагання одірвати Шевченка од його «громади у сіряках» та прилучити до «пануючої літератури», що ними виявлялася класова боротьба поміщицького суспільства проти всіляких виявів активности, в тому числі й поезії та мови, з боку пригніченої верстви кріпаків, — це була боротьба на ідеологічному полі за панування поміщиків.

Шевченко проніс свою мужицьку природу через усі спокуси верхів того освіченого суспільства, що серед нього доводилося йому вештатись. Його відповідь на пропозицію Вартоломея Шевченка одружитись із панночкою, а не з наймичкою, можна вважати за класичну: «Я по плоті і духу, — писав Тарас уже в 1859 році, — син і рідний брат нашого безталанного народу; то й як же себе поєднать з собачою панською кров'ю».

Те, що Шевченко і в поетичній творчості і в житті не поєднав себе з «панською кров'ю», те, що він залишився з рідною йому найпригобленішою, найзлиден-

нішою трудівничою верствою тогочасного суспільства, ріднить його з пригніченими трудовими класами взагалі.

Це не значить, що Шевченко не мав на собі соціяльно чужих впливів, але і в них він зберігав погляди своєї верстви селян-кріпаків; завжди і всюди соціяльне похождення Тараса зумовлювало його поетичну й суспільну чинність.

IV.

НАЦІОНАЛЬНО-КОЗАЦЬКА РОМАНТИКА МИНУВШИНИ.

Із селянства, придушеного панщиною й поневоленого, що становище його де далі з розвитком кріпацтва ставало все гіршим, із його уяв та спогадів про козаччину, як про його соціяльну волю, із пісень, дум та переказів, заповнених відгуками попередньої історичної доби козацької революції, — виніс Шевченко свою ідеалізацію історичної минувшини України та свою національно-козацьку романтику.

Раніше вже говорилося, що такої романтики не позбавлена була й українська шляхта. Багато поміщицьких родів своє похождення вели од ріжних бунчужних, полковників та осавулів козацької доби, а то й просто від гетьманських родин. Це поміщицтво не могло не зітхати за колишньою своєю повновладою та політичною славою. Правда, відношення панства до своєї минувшини не могло бути виразним і активним. Українське панство не могло на цій основі збудувати свого українського патріотизму, бо економічні позиції свої воно здобувало та зміцняло як раз за кошт ліквідації своєї політичної автономії, і найвищого ступеня

свого добробуту досягло як раз у сучасному та завдяки своїй вірнопідданості царській Росії. Через те й патріотизм його подвоювався між минулою Україною, коли ця шляхта політично панувала над країною, і сучасною Росією, що дала їй цілком реальні вартості — маєтки й багатства та панування над своїми кріпаками. І український патріотизм — то була забава, а російський — річ цілком практична.

Це відповідно відбивалось і в літературі. І Квітка й Гребінка, і Куліш і Костомаров, і навіть Гоголь віддавали данину історичній романтиці. Але коли ставилося питання життьове, то тут виходило, що «любов моя до України, — як сказав Куліш на допиті, — ніяк не зменшує в мені вдячної любови до спільної нашої батьківщини Росії»[1]).

У селянства об'єктивно не могло бути підстав до такої «вдячної любови» до царської Росії, бо в ній воно лише втрачало, нічого не здобуваючи. Правда, в його свідомості досить живучі були надії на царя, що може він таки захистить селян від панів. Але царська влада, особливо цариця Катерина, дала не мало прикладів, щоб вивітрити такі надії. І коли б селянство могло піднятися до урозуміння цілого ладу, що стояв на його спині, то для царелюбства не могло б лишитися місця. Шевченко — кріпак, що піднявся до культурного рівня сучасного йому «освіченого» суспільства, ідеологічно лишаючись кріпаком, неминуче мусив прийти до такого урозуміння.

І його історична романтика насамперед приводила його до розриву з царсько-російським патріотизмом. Ідеалізуючи козацьке минуле, він виступає з пристрас-

---

[1]) Матеріяли до історії Кирило-Методіївського Братства. Вид. Укр. Наук. Т-ва.

ною любов'ю до України, до України сплюндрованої, поневоленої, до України кріпацької. В сучасності Шевченко не бачив нічого, на чому б могла відпочити його душа, а тому він повертає погляди в минувшину і заповнює ним майже всю початкову добу своєї творчости. З сумом він згадує:

«Було колись — в Україні
Ревіли гармати;
Було колись — запорожці
Вміли панувати!
Панували, добували
І славу і волю, —
Минулося: остались
Могили по полю».

Для поета панування запорожців звязується з славою і *волею,* але минулася цяя воля, і тому то

«Було колись добре жити
На тій Україні...
А згадаймо! Може сердце
Хоч трохи спочине» —

з сумом закінчує він. Тільки й лишається, що журбу свою хоч трохи розігнати ідеалізованими згадками про колишню «волю».

Сама ця історична романтика в Шевченковій поезії не стоїть на однім місці, а змінюється відповідно до змін в уявах Шевченка про минуле України. В перших своїх творах цього роду — «Іван Підкова», «До Основ'яненка», «Гарасова ніч», він стоїть на грунті цілковитої ідеалізації всієї козаччини й гетьманщини, в чому він ішов лише слідом за уявами про козацько-гетьманську Україну своїх поміщицьких сучасників, вносячи лише в цю ідеалізацію свою мужицько-гайдамацьку пристрасть. Протиставляючи сучасний йому стан

України уявам про минувшину і не маючи спочатку ніяких надій на повернення цієї минувшини, він все ж шукає, чим би вдарити ворога, що сміється:

«Не вернеться воля,
Не вернеться козаччина,
Не встануть гетьмани,
Не покриють Україну
Червоні жупани, —
Обідрана сиротою
По-над Дніпром плаче;
Тяжко-важко сиротині
А ніхто не бачить,
Тільки ворог, що сміється.
Смійся, лютий враже,
Та не дуже, бо все гине, —
Слава не поляже;
Не поляже, а роскаже,
Що діялось в світі,
Чия правда, чия кривда,
І чиї ми діти.
Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине...»

Отже не все ще загинуло від тієї славної минувшини в уяві поета, — лишається *слава, «наша дума, наша пісня»,* а раз так, то лишається ще й зброя, щоб ту славу козачу онукам росказати та вкласти її їм у руки. Активність поезії загалом властива Шевченкові і тим відбиває в ньому не просто селянина, але селянина найубогішого, наймита, що в собі власне й носить оту соціяльну активність, якої не має заможний селянин.

Але ж тільки цією активністю й одріжняється ця ідеалізація минувшини від уяв про неї романтиків із українського дворянства. А принціпіяльно вона ще не одріжняється від згадок поміщиків про бунчуки, жупани, про своїх предків у ріжних політичних ролях. Немає й надії на повернення минувшини, що від неї тільки й

лишилося, що тієї слави. Тут іще поміщики можуть разом із Шевченком згадувати:

«Була колись гетьманщина,
Та вже не вернеться;
Було колись — панували,
Та більше не будем...
Тії слави козацької
По-вік не забудем!»

От за такі поезії, як згадував Куліш, власне й любили Шевченка освічені поміщики, бо й вони з жалем могли питати:

«Де поділось козачество,
Червоні жупани?
Де поділась доля-воля,
Бунчуки гетьмани?

Ще в «Гайдамаках», написаних у 1841 році, герой поеми Ярема думає ідеалізованими думками Шевченка про козачину, гетьманщину і мріє його мріями:

«Козак оживе,
Оживуть гетьмани в золотім жупані,
Прокинеться доля; козак заспіва:
«Ні жида, ні ляха!» А в степях Украйни —
Дай-то Боже милий — блисне булава!»

Але далі від цього починаються росходження. Для поміщиків козацтво — то була старшина, «бунчуки, гетьмани». Шевченко ж свою історичну романтику черпав з уст столітнього діда кріпака, з пісень, дум, переказів, загалом з історичного світогляду закріпощеного селянства.

Вищецітовані «До Основ'яненка» і «Тарасову ніч», «Гайдамаки», Шевченко написав у 1839 — 1841 роках. А вже в 1843 році він розвінчав Богдана Хмельницького. І це не дивно, що Шевченко почав розвінчувати ясновельможних панів гетьманів, починаючи з Хмельниць-

кого, коли пригадаємо, що й народня свідомість завджи його кляла за віддання «черні» на ясир татарам, за зраду після козацької революції. І Шевченко цілком у дусі народньої пісні від імени України клене Богдана:

«Ой Богдане, Богданочку.
Як би була знала —
У колисці б придушила
Під серцем приспала!
Степи мої запродані
Жидові, німоті...» («Розрита могила»)

В 1847 році Шевченко знов обвинувачує Богдана Хмельницького —

«Отак то, Богдане!
Занапастив-єси вбогу
Сироту Вкраїну» («Суботів»),

а в 1859 році вже жорстоко глузує з цього «препрославленого козачого розумного батька» і в «багні свинячім» його купає.

Де-далі, то все більше Шевченко починає виступати проти сучасного йому панства і в той же час в його національно-козацьку романтику проходить критичне відношення і до історичного панства — старшини, гетьманів. В поезії «Н. В. Гоголю» він своїх земляків протиставляє ватажкові коліївщини Гонті і говорить:

«Не заревуть в Україні
Вольниї гармати!
Не заріже батько сина,
Своєї дитини,
За честь, славу, за братерство,
За волю Вкраїни.
Не заріже: викохає
Та й продасть в різниці
Москалеві... Себ-то, бачиш,
Лепта удовиці
Престолові, отечеству...»

Кінець-кінцем, поет приходить до такого висновку:

«Не жди тії слави!
Твої люде окрадені,
А панам лукавим
На-що здалась козацькая
Великая слава?» («Сон» 1847 р.)

«Окрадені люде» — то пригноблені селяне - кріпаки, а «панам лукавим» не потрібна «козацькая слава», бо вони ретельно служать престолові.

Плямуючи своїх земляків - панів, викриваючи й висміюючи їхній патріотизм до української минувшини, Шевченко разом з цим остаточно розвінчує й ватажків «тії слави козацької». Він радить цим «славних прадідів великих правнукам поганим»:

«Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Тую славу, та читайте
Од слова до слова;
Не минайте ані титла,
Ніже тії коми,
Все розберіть, та й спитайте
Тоді себе: що ми?
Чиї діти? яких батьків?
Ким, за-що закуті?
Та й побачите, що ось що
Ваші славні Брути:
Раби, підніжки, грязь Москви,
Варшавське сміття ваші пани
Ясновельможнії гетьмани!»

До такого швидкого розвінчання ідеалізованої спочатку гетьманщини привела Шевченка його мужицька свідомість, бо це ж вона йому вияснила

«І як степи запорозькі
Тоді поділили,

І панам на Україні
Люд закріпостили;
Як Кирило з старшинами
Пудром обсипались
І в цариці, мов собаки
Патинки лизали» («Невольник»).

Як реакція на це історичне й сучасне Шевченкові панство, що в сучасному дере шкуру з «братів незрячих, гречкосіїв», а в минувшині у цариці патинки лизало і загалом роспинало Україну «гірше ката», — вибухає Шевченкова пристрасна любов до України:

«Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що прокляну святого Бога,
За неї душу погублю».

На тлі панського патріотизму до престолу, панської історичної романтики, Шевченкова любов до України і його національно-козацька романтика має вже революційний характер, бо це є любов до *убогої, обідраної* України, що «сиротою по-над Дніпром плаче».

Шевченко дуже хутко покінчив з ідеалізацією гетьманщини в цілому. Відчуваючи класову ворожість «славних Брутів» — гетьманів і старшини — до свого «безталанного народу», до мужицтва, він у них вбачає й причину сучасного йому лиха України. «Був я торік на Україні, — писав він у 1844 році до Кухаренка, — був у Межигорського спаса, і на Хортиці, скрізь був і все плакав, *сплюндрували нашу* Україну»[1]). За що ж така на неї кара?

«Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе сплюндрували,
За що, мамо, гинеш?» (1843 р.)

[1]) Курсив мій. А. Р.

На початку своєї поетичної творчости Шевченко лише ставив такі питання. На вищому ступені її розвитку та наприкінці її Шевченко вже цілком певно відповідав:

«...За Богдана,
Та за скаженого Петра,
Та за панів отих поганих...» (1859 р.)

Зате до кінця днів Шевченкових непорушною в його національно-козацькій романтиці залишилася ідеалізація козацтва. Коли пригадати відсутність різкої соціяльної відмежованости козацтва від інших верств, коли мати на увазі, що в уявах хлопства боротьба проти панщини за волю звязується з переходом у козаки і що козацтво було для нього соціяльним ідеалом, коли до цього додати закріпощення значної частини козацьких мас, перехід їх у лави посполитих і в звязку з цим урівняння соціяльної недолі, — то така ідеалізація Шевченком козацької волі буде цілком зрозумілою. В його свідомості тільки й відбивається уже пізніша — нещаслива козацька доля, що лежить закопана «у могилі заклятій». Він клене царя Петра, що

«Болота засипав
Благородними кістками!
Поставив столицю
На їх трупах катованих, —

і воля лежить рядом із козацьким «благородним трупом»:

«Оце воля спить.
Лягла вона славно, лягла вона вкупі
З нами козаками. Бачиш, як лежить!
Неначе сповита... Тут пана немає:
Усі ми однако на волі жили;
Усі ми однако за волю лягли» —

такими словами незмінно говорять козаки в Шевченко-

вій поезії. Близькість соціяльної долі козацтва до селянської недолі в результаті ліквідації козаччини, зруйнування Січи, закріпощення низів козацьких, не дають можливости Шевченкові розглядіти справжню історичну ролю козацтва. І лишається туга за «козацькою волею», лишається бажання, як би то в розритій могилі,

«Як би то знайшли те, що там схоронили, —
Не плакали б діти, мати не журилась...»

Шевченко готов клясти навіть природу, коли перед його очима встає —

«А он старе Монастирище, —
Колись козацькеє село.
Чи те воно тоді було?
Та все пішло царям на грище:
І Запоріжжя і село» —

але ж не природа, не Трахтемирівські гори в цьому винні —

«Ні, ні!
Не ви прокляті, а гетьмани,
Усобники, ляхи погані...»

Проте мужицька свідомість Шевченка, хоч і не виразно і не ясно, але все ж відбила те, що не завджи козацтво волю боронило, волю, як її уявляє селянство; що в історичній минувшині у нього не були одні інтереси з хлопством. Ця затемнена в мужицькій історичній пам'яті згадка про козацьку волю, що не завджи була хлопською волею, виявляється устами козака, якого Шевченко для цього витягає з могили («За байраком байрак»).

«Нас тут триста, як шкло,
Товариства лягло,
І земля не приймає.

Як запродав гетьман
У ярмо християн,
Нас послав поганяти, —
По своїй по землі
Свою кров розлили
І зарізали брата;
Крови брата впились,
І отут полягли
У могилі заклятій...»[1]).

Тут крізь туман ідеалізації й історичної романтики, ніби виглянули контури спавжньої суспільно-історичної ролі козацтва, що завжди втихомирювало хлопів, коли вони й собі хотіли тії «козацької волі». Отже та «воля» була й така, що козаки «по своїй по землі свою кров розлили і зарізали брата; крови брата впились», але ж тому їх «і земля не приймає», тому й могила їхня заклята. Таку покуту несе історичний козак перед своїми нащадками. А кінец-кінцем не він сам винен у тім, а гетьман, що «послав поганяти».

Шевченко не міг економічною відмінністю козацтва від хлопства пояснити таку протихлопську роботу козацтва в минулій історії України. Економічна природа козацтва з її відповідним до того впливом і на соціяльно-політичну ролю його пройшла по-за свідомістю поета, хоч не можна сказати, щоб Шевченко зовсім не бачив її. Адже його романтичний козак досить таки виявляє свої хуторянські достатки, коли росповідає про боротьбу з навалою ляхів та річки крови й могили від неї «на нашій, синочку, (козацькій) землі».

«Я жив на хуторі», —

говорить цей козак, —

«Я стар був, немощен. Послав

[1]) Підкреслення у віршах мої. А. Р.

З табун я коней до обозу,
Гармату, гаківниць два вози,
Пшона, пшениці, що придбав;
Я всю мізерію оддав
Моїй Україні-небозі
І трьох синів своїх».

Отже ця «мізерія» досить порядна, щоб боронити її від навали польского феодалізму та щоб одріжнити козака з його інтересами як дрібного поміщика, вільного хуторянина займанщика, від убогого хлопа з його панщиною. Але в світлі національної романтики цей козак-хуторянин відбивався як борець за волю, за Україну. Такого козака могла витворити лише мужицька свідомість, що перед нею він все ж таки лишився на свому романтичному п'єдесталі.

Правда, іноді ця свідомість у Шевченка дуже-дуже невиразно починає навіть звязувати колишнього козака з сучасним паном, —

«Котилися
І наші козачі
Дурні голови за правду,
За віру христову,
Упивались і чужої,
І своєї крови...
А получчали? Ба, де то!
Ще гіршими стали!
Без ножа і авто-да-фе
Людей закували,
Та й мордують... Ой-ой, пани,
Пани християни!»

Але далі від такого підсвідомого добачання класової природи того ідеалізованого козацтва Шевченко не пішов і не склав собі яснішої думки про соціяльні сили минулої боротьби. Загалом що до козаччини, як він сам визнає, Шевченко нічого не знає, окрім того, що

«...Іноді старий козак
Верзеться грішному —усатий
З своєю волею, мені
На чорнім вороні-коні». (1849 р.)

Отже що до минулого, то Шевченко залишився загалом романтиком, хоч своїм соціяльним чуттям відкинув багатьох його героїв із панства та старшини. Але соціяльно-економічна боротьба в минулому уявляється йому в ідеологічному тумані боротьби за правду, волю, за Україну та за віру христову. Звязок класових суперечностей з національними й релігійними ріжницями сприяє такій національно-релігійній ідеології. Але в основі її і для Шевченка ясний соціяльний елемент. Паняхи й жиди-рандарі — ці історичні класові вороги українського хлопства й козацтва — є й Шевченкові вороги. У «Гайдамаках» культ соціяльної боротьби козацтва й хлопства проти шляхти й «жидови», пофарбований, звичайно, національно-релігійною ідеологією, досягає високого ступеня опоетизованої романтики стихійного терору.

Зате у відношенню до своєї сучасности Шевченко був цілком реалістичний...

Національний культ козацької України не мав для невільника-кріпака Шевченка лише споглядального характеру, як це було для його земляків із панства, що поєднували національну романтику з вірнопідданістю «престолові», «отечеству». Шевченко висміює такий патріотизм. Можна думати, що його національна романтика на грунті його соціяльної природи і штовхнула Шевченка найгостріше стати проти всіх основ сучасного йому царсько-дворянського суспільства. Від ненависти до царя, «що роспинав нашу Україну», до цариці, що «доканала вдову сиротину» один лише крок до запального цареборства взагалі. У Шевченка ми не ба-

чимо й натяку на ті надії на далекого царя, що ніби то він проти близьких до мужика гнобителів-панів, — надії, що ними ще подекуди жило селянство. Чи не національно-козацька романтика допомогла так безслідно їх вивітрити?

До того ж у свій національний культ Шевченко вносив силу й активність, що виходила з революційної потенції його соціяльної підвалини. Така ненависть до гнобителів царів і панів проходить через націоналістичні поезії Тарасові, а це перетворює їх у революційну проповідь. От, наприклад, рядки, що ніби шматками крови падають:

«Кобзарі нам росказали
Про війни і чвари,
Про тяжкеє лихоліття,
Про лютиї кари,
Що ляхи нам завдавали,
Як нас роспинали.
Що ж діялось по Шведчині, —
То й ляхи б злякались,
Оніміли б з переляку
П'яні небораки.
Отак її воєводи,
Петрові собаки,
Рвали, гризли...» («Іржавець».)

А з таким огнем у грудях поет-невільник і кріпак не міг лише сумувати за бунчуками та червоними жупанами, — його національна романтика щільно підходить до проповіди національної революції. Свою ролю що до цього він сам визначає, як ролю сіяча повстання:

«Заснула Вкраїна,
Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла,
В калюжі, в болоті серце прогноїла
І в дупло холодне гадюк напустила,
А дітям надію в степу оддала».

Але поет не може заснути разом з нею, бо

«...думи прокляті
Рвуться душу запалити,
Серце розірвати» —

і тому він сіє свої сльози в надії, що

«Може зійдуть і виростуть
Ножі обоюдні,
Роспанахають погане,
Гниле серце, трудне
І вицідять сукровату,
І наллють живої
Козацької тії крови...» («Чигирин»).

І як наслідок у нього виривається крик активного оптимізму —

«Встане Україна
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!» («Суботів», 1845 р.)

Кріпак у цьому виявляється вповні. Він не уявляє собі України без її соціяльного, — невільницького ґрунту. Для нього — «встане Україна» означає волю й правду для невольничих дітей — дітей убогого кріпацького люду. Цим Шевченків націоналізм має в собі цілком певну соціяльну основу, що переростає й рямки його націоналізму у другій половині поетично. творчости нашого Кобзаря-кріпака.

V.

СЕРЕД УКРАЇНСЬКОГО ПАНСТВА.

Шевченко не безпосередньо з кріпака-наймита зробився поетом. Перше ніж стати геніяльним кобзарем, Тарас мусив пройти певний життьовий шлях. А цей його шлях ішов через Академію Мистецтва, через прилучення до тогочасної культури, через товариство таких людей, як Брюлов, Жуковський. Взагалі культурний розвиток кріпака Шевченка, його визволення з кріпацтва за допомогою культурних вершків тодішнього суспільства, художня й загальна освіта, — все це ввело Шевченка в певне суспільне оточення, в коло сучасної йому «інтелігенції».

А так звана інтелігенція завжди в основному є відсвітом — через дзеркало культури й освіти — офіціяльного суспільства, вона виявляє лише його обкультурнене соціяльне обличчя. В буржуазному суспільстві інтелігенція становить службовий кадр, що обслуговує капіталізм в усіх ділянках урядування, науки, техніки, мистецтва — взагалі культури. Ще з більшою силою це стосується й до сучасного Шевченкові суспільства. Там ця інтелігенція була точнісінько копією поміщицько-дворянського суспільства. В соціяльно-економічних

умовах кріпацтва власне тільки поміщики й мали приступ до науки, освіти, культури. Народні маси засуджені були на рабство й цілковиту темряву. Лише одиночки могли з них виходити в лави «освічених людей». Серед тодішнього «культурного суспільства» навіть «разночинец», цей виразник буржуазних тенденцій в кріпацько-поміщицькому суспільстві, ще не відогравав помітної ролі.

Отже скуштувавши тої культури й освіти, проторовуючи шлях для своєї музи, молодий поет Шевченко неминуче мусив опинитися в оточенню освіченого панства, сиріч інтелігенції. До речи тут треба зазначити, що в добу підупаду якогось суспільства його культурні, інтелігентскі шари виявляють де-яку тенденцію бути поступовішими за свій соціяльно-політичний режим. Це навіть приводить до того, що кращі елементи з них переходять на бік пригніченої класи, що бореться проти старого ладу за своє визволення й панування. Для часів Шевченка досить було такої «поступовости», «гуманізму» передових елементів дворянсько-поміщицького суспільства, щоб уможливити його звязок із ним і вплив на поета-кріпака з боку цього оточення.

Перші свої поетичні виступи Шевченко почав на ґрунті історичної романтики, а то й просто романтизму («Причинна», «Утоплена», то-що), ідучи за духом сучасної йому літератури. Його історичний романтизм, його червоні жупани, бунчуки, гетьмани, ідеалізація козацької минувшини не могли не імпонувати землякам з українського панства.

«Є тут один земляк Шевченко; що то за завзятий писати вірші! Як що напише, так тільки цмокни і вдарь руками об поли», так писав у 1838 році, себ-то на самісінкому початкові поетичної творчости Шевченка, поет український Гребінка до письменника українського Квітки-Основ'яненка. Цими словами виявляється

ще старша «генерація» українського панства, що на українське літературне відродження дивилася, як на забавку, що тільки й могла «цмокати» з приводу завзятих писань Шевченка. Цмокаючи, приймала вона в свої обійми молодого поета.

Далеко поважніше приймала Шевченка молодша «генерація», його найближчі сучасники. Перебуваючи на Україні в 1845—1847 р. р., в зеніті своєї слави, Шевченко був найпочеснішим гостем серед українських панів-поміщиків та освічених земляків. Шевченків біограф Кониський росповідає, як Куліш, приїхавши в цей час до Київа, бачив, що «Шевченко зробився не таким, яким він його покинув, їдучи з України до Петербургу. Це вже був не кобзар, а національний пророк» — свідчить Кониський, — «київська інтелігенція обгортала українського барда глибоким почитанням». По виразу Куліша, кияне «взирали на Шевченка, як на якийсь світильник небесний»[1]).

Ця «інтелігенція» вже не тільки цмокає. Вона вже ідеологічно відбиває ту епоху й те панство, що для них, — за посвідкою М. Грушевського, — «народність» стає бойовим кличом культурного руху, предметом запального культу». Серед передових елементів українських поміщиків намічались уже буржазно-ліберальні тенденції, вони вже поговорювали про звільнення кріпаків, бо кріпацьке господарство ставало явно невигідним економічно, вони вже мріяли про де-які політичні свободи, що зробили б їх представниками народу та його добродійниками. І тут вони мають живого світильника цієї «народности», виразника «народньої» душі — кріпака поета. То як же не шанувати його?! Правда, багатьом з освічених панів-поміщиків довелося пізніше одхрещу-

[1]) О. Кониський. «Шевченко під час вищого росквіту його кебети» 1845—1847.

ватись од Шевченка, проклинати його, знаходити в ньому тільки «пьяную музу, поддержанную худшими, а не лучшими умами своей родины»[1]), як це трапилося з Кулішем. Але то вже було реакційне похмілля на «увлечения молодости» — реакція на Шевченкову революційну музу. Та зараз побачимо, що й ці народолюбні захоплення освічених панів були надзвичайно скромні, такі скромні, що зовсім не могли сприяти розвиткові Шевченка в бік революційности, а швидче були гальмом до цього розвитку.

Яку соціяльну програму будували собі вчені приятелі Шевченкові, видно з таких заяв Куліша: «Костомаров, — писав він у спогадах про нього, — допомогав мені мати величезну надію, що наші освічені поміщики, що так одностайно полюбили національного поета (Шевченка) зроблять перший крок до звільнення земляків від кріпацької залежности»[2]). А як вони мислили це звільнення від кріпацтва, видно з слів того ж таки Куліша про те, що вони з Костомаровим будували «систему звільнення селян шляхом утворення вільних від міністерського впливу шкіл» по поміщицьких маєтках, «з певною метою — примиритися через цю послугу з покривдженими в часи Катерини меншими братами»[3]). Отже всі ці побудування не виходять за межі бажань освічених поміщиків-українофілів. І тому не дивно, що коли вони читали ненадруковані революційні твори Шевченкові, то або ж у них піднімалося до гори волосся, як це було з Квіткою, або ж їх охоплював жах, як признається Костомаров. «Я побачив, — пише він, — що муза Шевченкова роздирала завісу народнього

[1]) Цітовано у Драгоманова. «Шевченко, українофіли й соціялізм», стор. 2.

[2]) Семевский. «Крестьянск. вопр. в России», т. II.

[3]) Семевский. «Кирилло-Мефодиевское Общество 1846-47 г.», стор. 18.

життя. І страшно й солодко, і боляче й приємно було заглянути туди!!! Тарасова муза прорвала якийсь підземний заклеп, уже де-кілька віків замкнутий багатьома замками, запечатаний багатьома печатями»[1]).

Таке ідеологічне обличчя Шевченкових учених приятелів та їхнє відношення до його музи приводить Драгоманова до висновку, що «не вчені братчики йшли попереду поета, а поет випередив їх». Але цього мало. Слова Костомарова свідчать за те, що народнє життя, показане Шевченком, соціяльно зовсім є чуже вченим представникам панства; їм хоч і «солодко» заглянути в нього, але й «страшно». Уже в цьому наочно виявляється класовий бар'єр між Шевченком і його «культурним» оточенням. Сприводу легенди про революційність цих учених приятелів Шевченкових — київських слов'янофілів — ще доведеться говорити в окремому розділі про кирило-методіївських братчиків. Тут для нас важно лише підкреслити пансько-поміщицький характер того товариства, що оточувало поета, щоб яснішими потім стали й його взаємовідносини з ним.

Загалом перебування Шевченка серед українського панства мало в собі дві сторони. З одного боку ця доба в життю Шевченка найбільше переповнена сентименталізмом, національною романтикою, коханням у піснях і патріотизмом, виявлюваним теж піснями. А з другого боку в ній він визначив своє гостро критичне відношення до цього панства. Тут треба додати, що окрім київських учених слав'янофілів та українофілів, Шевченко водися ще й з іншими — теж українофілами — лівобережними панами, що складали «товариство мочемордія» і проводили час у піяцтві. Правда, що до їхніх думок та поглядів, то вони лишили далеко позаду

[1]) Семевский. «Кирилло-Мефодиевское Общество», стор. 11—12.

київських слов'янофілів. На їхніх бенкетах Шевченко міг почути не тільки тости за французьку революцію, але й за українську республіку, і можна думати, що він чимало наслухався серед них «вільнодумности», але серед цієї п'яної компанії й життя Шевченка, за виразом Драгоманова, «виглядає доволі безцільним полупанським байдикуванням»[1]).

В такому товаристві (до речи тут треба обмовитись, що це було ще найкраще в тодішньому суспільстві) мужицький поет мусив або ж загинути, або ж виступити проти такої громади. Є посвідки сучасників, що «Шевченко не любив довго бути з панами і уникав князівських світлиць, хоча його й часто туди запрошували»[2]). Але найкраще свідоцтво про відношення Шевченка до свого панства — то його поезія. Його посланіє до мертвих і живих кожним словом своїм говорить не про якихсь невиразних земляків, а про земляків-панів, поміщиків. І до них звертається тут не їхній національний або ще який інший поет, а поет мужик, кріпак, що бачить, як вони

«Кайданами міняються,
Правдою торгують
І Господа зневажають, —
Людей запрягають
В тяжкі ярма; орють лихо,
Лихом засівають...»

Тут поет з усією силою сарказму б'є й по слов'янофілах —

«І Коляра читаєте
З усієї сили,
І Шафарика і Ганку,
І в слав'янофіли

---

[1]) М. Драгоманов. «Шевченко, українофіли...» ст. 38.
[2]) Кониський. «Шевченко під час вищого росквіту...»

Так і претесь, і всі мови
Слав'янського люду, —
Всі знаєте, а своєї
Дасть — біг...»

а потім і по-свойому заговорили та так, «що й німець не второпа», «а не то, щоб прості люде». Він не милує й вільнодумних панів, що їздять на чужину

«Шукати доброго добра,
Добра святого, волі, волі,
Братерства братнього... Найшли,
Несли, несли з чужого поля,
І в Україну принесли
Великих слів велику силу,
Та й більш нічого... Кричите,
Що Бог создав вас не на те,
Щоб ви неправді поклонялись,
І хилитесь, як і хилились,
І знову шкуру деретe
З братів незрячих, гречкосіїв...»[1])

Отже, Шевченко з прозоростю, властивою пригніченим класам, бачить що «великих слів велика сила» в устах гнобителів аж ніяк не перешкоджає їм дерти шкуру «з братів незрячих, гречкосіїв». Чи не оті «вільнолюбні» мочеморди виступають тут у ролі шукачів волі і шкуродерів одночасно?

Поет-проповідник від імени своєї пригніченої верстви кріпаків перестерігає усіх цих панів-земляків —

«Схаменіться, недолюдки,
Діти юродиві!» —

кричить він їм.

«Схаменіться! будьте люде,
Бо лихо вам буде:

[1]) Підкреслення моє.

Роскуються незабаром
Заковані люди;
І Дніпро, і гори,
Настане суд, заговорить
І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших...»

Тут уже не тільки пересторога, а й пророцтво загибели панства, коли воно не схаменеться, коли воно дуритиме дітей своїх,

«Що вони на світі
На те тільки, щоб панувать, —
Бо невчене око
Загляне їм в саму душу
Глибоко-глибоко...
Дознаються небожата,
Чия на вас шкура,
Та й засудять, — і премудрих
Немудрі одурять».

Драгоманову не подобається цей суд «невченого ока» й те, що «премудрих немудрі одурять», він все ломиться в одчинені двері, доводячи, що у Шевченка немає наукового соціялізму, і як педант, тільки й товмачить про науку. Проте Шевченко інтуїтивно, але правильно розглядів класові відносини свого часу, він класову природу панства добачив і крізь завісу великих слів і оповіщує йому суд і кару від своїх немудрих кріпаків.

Але в цьому творі («До мертвих і живих») Шевченко лишається ще утопістом у свому відношенню до панів. Він, як колись соціялісти-утопісти, звертається до панів-земляків з проповіддю

«Роскуйтеся, братайтеся!»

Оті ліберальні тенденції поступового поміщицтва, що в київських слов'янофілів виявлялися в лагідних си-

стемах звільнення селян від кріпацтва, а в мочеморд у великих словах та вільних думках, могли ще живити в кріпакові надію, що вони таки якось та перетворять слово в діло. І тому то, як заключний акорд свого «Посланія», він благає своїх земляків поміщиків:

«Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата, —
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати!
Благословіть дітей своїх
Твердими руками,
І обмитих поцілуйте
Вольними устами!
І забудеться срамотня
Давняя година,
І оживе добра слава,
Слава України.
І світ ясний, невечірній,
Новий засіяє...
Обніміться ж, брати мої,
Молю вас, благаю!» (1845 р.)

Але такі надії на те, що пан обніметься з мужиком, ніколи не мали тривалого місця в бунтарській соціяльній душі Тарасовій. Уже в вірші «Три літа», написаному через *п'ять днів* після «Посланія» Шевченко змальовує, як він поволі рвав звязки з людьми, що його оточували, як його

«Серце люде полюбило
І в людях кохалось,
І вони його вітали,
Грались, хвалили...»

Ці чотирі рядки найяскравіше виявляють медовий місяць союзу Шевченка з освіченим панством. Але потім «літа тихенько крались»,

«І я прозрівати
Став потроху... доглядаюсь, —
Бодай не казати!
Кругом мене, де не гляну,
Не люде, а змії...»

Так одходив кріпак-поет од громади панської, яку він пізніше називав «капустою головатою»; заявивши: «і я сердцем до вас не вернуся», він закінчує вірш «Три літа» привітанням нового року і пропонує йому:

Іди ж здоров, та не забудь
Злидням поклонитись!

Служити злидням, убогим людям, німим рабам, безсловесним смердам, — от непорушне завдання кріпацького поета.

Пізніше, на засланню вже, у Шевченка в спогадах про українське панство лишилася одна огида. У 1848 році він так згадував одного з цих «просвіщенних християн»:

«І досі нудно, як згадаю
Готическький з часами дом,
Село обідране кругом,
І шапочку мужик знімає,
Як флаг побачить: значить, пан
У себе з причетом гуляє.
Оцей годований кабан,
Оце ледащо — щирий пан,
Потомок гетьмана дурного
У презавзятий патріот,
Тай християнин ще до того.
У Київ їздить всякий год,
У світі ходить між панами,
І п'є горілку з мужиками,
І вольнодумствує в шинку...»

Власне Шевченкове «Посланіє» є майже єдина спроба його проповідувати мужиколюбство серед панів.

Далі він уже ніякої надії не покладає на панів, хоча б і на «просвіщенних». До них у нього лишається сама лише зненависть, заклик до пімсти, до боротьби проти цих гнобителів убогого люду гречкосіїв. Коли він говорить про панів, то в нього немає до них інших епітетів, крім як «розбійники неситі», «препоганиї пани», або

«Раби з кокардою на лобі,
Лакеї в золотій оздобі,
Онуча, сміття з помела
Його Величества... та й годі!»

Але один панський гурток мав дуже важне значіння в життю Шевченковім, — з ним поета лучили ніби й міцніші ідейні звязки, — це був гурток учених панів, освічених поміщиків слов'янофілів, що через нього Шевченко пройшов на заслання, на десяток років неволі. Цей гурток під іменем «Кирило-Методіївського братства» займає поважне місце в історії української суспільної думки, і тому він вартий того, щоб на його ідеології, на його суспільній ролі, на відношенні його до Шевченка та на виясненню впливу на нього слов'янофільства зупинитися окремо.

VI.

СЛОВ'ЯНОФІЛЬСТВО И КИРИЛО-МЕТОДІЇВСЬКІ БРАТЧИКИ.

Під час перебування Шевченка на Україні і в Київі в 1845—1847 р. р. там, як свідчать історики, в повітрі віяли слов'янофільські ідеї. Костомаров пізніше згадував про ці часи, що «ідея слов'янської спілки була в пелюшках, зате ж відбивалася вона такою свіжою, якою потім уже ніколи не була»[1]). Дійсно, на ці часи припадає росквіт слов'янофільства, звязаного з «національним відродженням» австрійських слов'ян, що осередковувалося переважно в Чехії, де мало й своїх найкращих ідеологічних виразників (Шафарик, Палацкий). Це слов'янофільство поширювало свій вплив і далі на схід, як бачимо й на Київ (і на Петербург), відбиваючись з тими чи іншими змінами в головах його виразників залежно від певних змін його соціяльно-економічних підвалин.

На цю «свіжу идею», що носилася в «інтелігентському» повітрі Київа, не міг не відгунутись і Шевченко, раз йому доводилося дихати цим повітрям; і воно й навіяло на нього поему «Єретик або Іван Гус», написану

[1]) Див. Кониський. «Шевченко під час вищого росквіту його кебети».

як раз у цей час, в 1845 році. Це повітря навіяло й утворення Кирило-Методіївского братства.

Що становила собою ця ідея слов'янської спілки, з погляду соціяльно-економічного? Який мала вона суспільний ґрунт?

Відповідь на це дає давній колонізаторський Drang nach Osten (натиск на схід) німців, що в цьому натискові й прагненню до германізації слов'янства були представниками вищої — торговельно-промислової, капіталістичної — культури проти нижчої феодально-хліборобської культури слов'янства. В процесі свого торговельного й промислового розвитку, в творенню й поширенню свого національного ринку, німці наткнулися на сході на занепалі економічно й культурно слов'янські народи, що самі з себе не витворили зародків нового капіталістичного господарства і тому ставали об'єктом німецької колонізації.

На цьому розвиткові відносин германізму й слов'янства зупинялися й Маркс та Енґельс у статтях, що відомі під загальною назвою «Революція й контр-революція в Німеччині»[1]). Там ми читаємо: «Слов'яне, особливо західні — поляки й чехи — це переважно нарід хліборобів; торг і промисловість ніколи не мали у них особливого значіння. Через те зо збільшенням людности й виниканням міст продукція всіх промислових виробів опинилась у цих країнах в руках ні-

---

[1]) Раніше авторство цих статей приписувалося виключно Марксові і так вони багато разів друкувалися на ріжних мовах. Тепер І. Степанов видав їх переклад під авторством Енґельса, прийшовши до того висновку, що дійсним автором їх був Енґельс на підставі опублікованого листування Маркса з Енґельсом, але й він визнає, що «Марксові належить в них більше, ніж підпис». Тому поки що будемо вважати і Маркса й Енґельса за авторів цих статей. (Від Вид-ва. Ця книжка Енґельса виходить і в українському виданні «Космоса»).

мецьких імігрантів, а вимін промислових продуктів на рільничі зробився виключною монополією євреїв... Так воно було, за небагатьома винятками, й на всьому Сході Європи. В Петербурзі, Пешті, Ясах і навіть Костянтинополі ремісником, дрібним торговцем, фабрикантом до цього дня (1852 рік А. Р.) виявляється німець; навпаки, кредитор, шинкар, розносець — дуже важна персона в цих країнах з рідким залюдненням — майже без ніяких винятків є єврей, і рідна мова його — то жахливо перекручена німецька мова. Вплив цих німецьких елементів в сумежних слов'янських краях, зростаючи зо зростом міст, торгу й промисловости, ще дужче зміцнів, коли вияснилася потреба довозити з Німеччини майже всякий елемент духовної культури»... Так ішло знімечення Західної Прусії й Познані. «В цих країнах німецьким колоністам продавали або дарували землі з державного майна, німецьким капіталістам давали допомогу при будівлі фабрик і т. д.»[1]).

Цей наступ німецького капіталізму на феодальне слов'янство не зупинявся на Чехії й Польщі. Через останню він доходив і до України. Дослідник німецького права в Польщі й Литві свідчить, що й у галицькій Україні «німецька людність головно осередковувалась по містах, займаючись торговлею й ремеслами, коли тим часом пани й хлібороби на все лишалися при своїй народності»[2]). Але німецькі зайди-колоністи не лишали в спокої й феодальних панів. Завдяки своєму вищому економічному розвиткові вони «розбагатіли коштом своїх панів і купували від них посілості за їх власні гроші; се було важною причиною повного знімечення Шлеську й Лужиць...» Відпихаючи ріжними

[1]) Переклад І. Степанова. Вид. Москва 1922 р. стор. 45 - 46.
[2]) Владімірський-Буданов. «Німецьке право в Польші й Литві». Вид. Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. XXIII, ст. 108.

способами («хитрощами») слов'янських панів, німці-колоністи займали їхнє місце. «Так обдурено й чехів, вигнаних із власних маєтків німцями»[1]).

Характер цієї німецької колонізаційної хвилі досить яскраво відбився в такій посвідці одного невідомого поета сучасника: «Німці стараються всюди, куди лиш приходять, бути першими й нікому не піддаватись»[2]).

Цілком зрозуміло, яку зненависть мусили викликати до себе німці (також і євреї) серед слов'янських народностей. При чому цей натиск у вигляді німців нового буржуазного суспільства на старе феодальне наражався на опір останнього з боку всіх його суспільних елементів. Пани поміщики ненавиділи німців, бо вони виривали ґрунт спід їхнього економічного панування і руйнували їх. Для селян вони несли нові форми капіталістичного визиску (лихварство, оренди). Це й породило той «безглуздий анти-історичний рух» (Маркс — Енґельс), що виплекав ідею слов'янської спілки, як засіб одстояти перед натиском німецького капіталізму і своє слав'янство, і свій феодалізм. Будучи само суспільно реакційним явищем, західнє слов'янофільство й орієнтувалося на реакційну силу в Європі, на російське царство, а в революції 1848 року західнє слов'янство цілою масою своєю виступало в силу цього проти революційної буржуазії на боці феодалізму, відограючи контр-революційну ролю; слов'яністи ж «зраджували справу революції за для примари національности, яку

[1]) Ibid., стор. 59.

[2]) «Ad hoc traxit me natura
Quae est Almanorum cura
Ut quocunque veniunt
Semper volunt primi esse
Et nulli prorsus subesse».
Ibid., стор. 59.

в кращому разі ждала б доля польської національности під російським пануванням»[1]).

Цьому західному слов'янофільству цілком відповідало й російське слов'янофільство, що не від того було, щоб приєднати до своєї імперії кілька десятків мільйонів західних слов'ян. Ґрунт для німцефобії й слов'янізму був і в пригнічених Росією народах, от як поляки й українці. Рух із Праги зустрічав відгомін і серед них. Але їм довелося трохи відмінити слов'яністські ідеї. Цілком правдиво зазначає Драгоманов, що «Український панславізм був не зовсім те, що московський, бо позаду його була козаччина, а не московське царство, а під ним підбита Україна, а не «сверкающая стальной щетиной імперія»[2]). Проте, як західно-слов'янський, так і український панславізм мав однакову суспільну основу: він був ідеологією освіченого панства, хоч і мав під собою також протестантські настрої селянства проти капіталістичних елементів, як наприклад, у Шевченка —

«Степи мої запродані
Жидові, німоті...», —

через те панславізм не міг бути революційним чинником, хоч на Україні (Кирило-Методіївське братство) він і висував радикальну й далекосяглу для свого часу республіканську програму.

Відмінність українського слов'янізму полягала в тім, що він на одній лише німцефобській і жидофобській позиції не міг утриматись. Він був звязаний з українізмом, а Україна гноблена була не чужовірними й чужородними німцями, а слов'янською ж таки країною Росією. Крім того розгнуздана реакція миколаївського

[1]) Маркс — Енгельс. «Революция и контр-революция в Германии». Перекл. І. Степанова. 1922, стор. 49.
[2]) «Шевченко, українофіли й соціялізм», стор. 30.

режиму одвертала від нього навіть значні шари панства, зачеплені вже подихом буржуазно - ліберальних тенденцій. Україно фільство українських панів базувалося на «народності», а її носієм був мужик кріпак. Звідси — народолюбство, як підвалина філантропійного підходу до визвольних побудовань освічених поміщиків. Українські слов'яністи не могли просто висунути формулу слов'янської спілки під скіпетром московського імператора, бо їхні політичні ідеали виходили з ідеалізації козацького «братства», а імперія роздушила козацьку Україну; панство ж у переважній своїй частині було підпорою царської Росії.

Вся ця сума обставин кінець-кінцем давала протицарську й протипанську позицію братчиків, оперту на простий нарід і підперту ідеологією первісного християнства, що доходить майже до християнського комунізму. Ця ідеологія кирило - методіївців яскраво виявляється в творі, що авторство його приписується Костомарову, хоч він на слідстві це рішуче заперечував. Але в усякому разі цей твір відбивав настрої основоположників братства — Костомарова, Білозерського, Гулака в 1846 — 1847 роках. Це — «Книги битія українського народу». Цей твір виявляє далеко революційнішу ідеологію Кирило - Методіївського братства, ніж його соціяльна суть, що пояснюється тим, що в основі її мусила лежати українська «народність», — ідеалізація в народі нижчих верств — мужицтва, як єдиної національної сили.

Народолюбна позиція спирається в цих «книгах битія. . .» на те, що й Христос «набрав учеників не з панського роду, не з учених філозофів, а з простих рибалок» (§ 24). «І жили християне братством, усе у них було общественне, були у них вибрані старшини» і т. д. Але проти такого «братства» повстали імператори, кня-

зі, пани, філозофи, — вони й нищили християнство, хитрощами брали його, дурячи народ, приймаючи віру й лишаючи царів, королів, князів, панів. За це греків покарано турецькою неволею...

Є тут і виступ проти французької революції, що вигадала нового бога — інтерес, і тому Франція не знає справжньої волі. Тай взагалі «нема, свободи без христової віри» (§ 53). Потім таке христове братство відродилося в українському козацтві, але пани злякалися, що їхні кріпаки перейдуть у козаки, «і хотіли забить народ простий, як скотину». Але «козацтво піднялось, а за їм увесь простий народ; вибили і прогнали панів, і стала Україна земля козацька, вільна, де всі були рівні і вільні, але не надовго» (§ 81), бо попала Україна в неволю царської Росії, бо не знала, що «царь московський усе рівно було, що ідол і мучитель» (§ 84).

«А німка цариця Катерина, курва всесвітна, безбожниця, убійниця мужа свого, в останнє доканала козацтво і волю» (§ 90).

Отже тут ми маємо багато своєрідно й примітивно радикальних думок, але радикальність ця має під собою досить реакційну основу, — вона одмежовується від суспільного поступу, від революцій, від Європи, вона замкнулася в слов'янстві й християнстві, а все, що поза цим, то од лукавого, який найчастіше з'являється у вигляді німця. Відозва Кирило-Методіївського братства до «братів поляків і великоросіян» закликає їх: «Изгоните из умов ваших дух неверия, занесенный от племен немецких и романских», а Білозерський на допиті говорив, що з метою поєднати слов'ян «повинно віддаляти вплив чужоземних ідей, повних космополітизму і противних слов'янським почуттям». Так само Костомаров виступав проти «модних прогрессистов, кото-

рым кажется удобным навязать народу материализм»[1]). До цього ще треба додати, як уявляв Білозерський місію слов'ян, що дуже характерно для слов'янофільства та його суспільної ролі. На його думку, «як і раніше завданням їх (слов'ян) було поширювати мирну *рільничу* цівілізацію ... як і раніше вона (цівілізація) змякшила звичаї войовничих народів, так і тепер змякшить роз'ятрені лихами душі народів розвязанням соціяльних завдань, поверненням добра, вказаного Спасителем»[2]).

Взагалі всі ці цітати характеризують повну ідеологічну ретроградність основоположників Кирило - Методіївського братства. Іхня ворожість до чужоземних ідей, до матеріялізму, до невіри, їхня християнська єлейність, ідеалізація рільничої цівілізації, виявляють їх як кращих серед феодального панства, але все таки панів, що можуть лише оглядатися назад у минувшину і одгорожуватись від усього нового, поступового. Феодальна замкнутість їхньої ідеології тут лишається непорушною.

Політична програма «Братства» далеко радикальніша, в ній уже відбивається ліберальна тенденція, хоч і вона засадою має віру христову. Цю програму можна звести до таких пунктів: 1. Слов'янська федерація з автономією й самобутністю окремих племен («нероздільно й незмісимо»); 2. Республіканське народнє правління; 3. Слов'янський Собор, як вищий орган влади, що скликається раз на 4 роки й складається з двох палат: перша — з міністрів і сенаторів, друга — з народніх представників; 4. Вища влада належить виборному на 4 роки правителеві й двом міністрам — внутрішніх і закордонних справ; 5. Рівноправність громадян на ос-

[1]) Див. Драгоманова «Шевченко, українофіли ...», ст. 52.
[2]) Матеріяли до історії Кирило-Метод. Братства. Вид. Укр. Наук. Т-ва. Курсив мій. А. Р.

нові релігії Христа, воля й рівноправність релігій; 6. Скасування кріпацтва, смертної кари й кари на тіло, ріжниць станів. Братство вимагає від своїх членів «підкопувати всіма засобами несправедливі права аристократії».

Така програма. В ній є й радикалізм і де-який демократизм, але коли ставилося питання про способи переведення її в життя, то тут братчики яскраво виявляли себе, як представників командної верстви, і їхня тактика, цілком у згоді з їхньою ідеологією, зводила на нівець всю таку радикальну політичну програму, була вона рішучим запереченням *усякої* революції, *усякої* боротьби проти сучасного ладу. Тактика Братства полягала в тім, щоб «уникати насильничих мір, а коли настане пора — то протипоставити насильству силу думки, силу злученого народу» (Костомаров)[1]). Ще виразніше про це говорить Білозерський у своїй записці: «Треба дбати, щоб . . . досягнення рівности . . . відбувалося в дусі кротости й миролюбія».

Відповідно до цього й дев'яте правило братства стверждує, що «як усе братство в сукупності, так і кожен член повинні вчинки свої погоджувати з євангельськими правилами любови, кротости й терпіння»[2]). Ця єлейна тактика в «Книгах битія українського народу» має й свою релігійну формуловку: «Христос не хотів, — говориться там, — щоби були бунти та незгода, а хотів, щоб мирно і люб'язно розійшлась віра і свобода». А Куліш вимагає цілковитого аполітизму від своїх приятелів. Він писав їм: «Занедбайте політику. Сам собою настане час, коли від вашого слова впадуть стіни єрихонські».

---

[1]) В. И. Семевский. «Кирилло-Мефодиевское общество 1846—1847 г. г.», стор. 34.
[2]) Ibid, стор. 29.

Отже все це виявляє Кирило-Методіївське братство не як революційну організацію, навіть не як громадсько-політичну, а просто як гурток учених мрійників незадоволених сучасним ладом, але без ніякої активности проти нього. Завжди представники командних клас, коли приходять вони до висновку про потребу змінити свій режим, то хотіли б, щоб це відбулося само собою «мирно й люб'язно». Звичайно, що з такою програмою чинности Братство взагалі не могло існувати як певна впорядкована організація. І шеф III відділу граф Орлов з жандарською далекоглядністю правдиво сконстатував у докладі цареві Миколі I, що «Украйно - Славянское Общество св. Кирилла и Мефодия было не более, как ученый бред трех молодых людей». До цього висновку його привело слідство над братчиками, де розлетівся прахом навіть той їхній радикалізм, що виявлявся протицарською позицією й республіканським устроєм їхньої слов'янської спілки. Такі корифеї українізму й слов'янізму, як Костомаров і Куліш, на слідстві старалися довести свою любов до «спільної матери» Росії, до царської влади то-що, а саму слов'янську республіку звели до спілки під протекторатом російського імператора. І то не тільки, щоб обдурити жандарів, — їхні заяви були щирі, бо такими, як на допитах, залишились вони й після того, як уже й кару відбули. Арешт поставив їх на своє місце. Він показав цим ученим панам, що вони далеко зайшли в своїм «ученом бреде».

Як результат слідства над кирило-методіївцями, Шевченко одержав незрівняно тяжчу кару, ніж його приятелі, хоч участь його в братстві й не було доведено. Історики ще й досі змагаются над питанням, чи входив Шевченко до братства, чи ні. Для нас не важний цей формальний бік справи, бо формально ледви чи й саме братство існувало, а важно вияснити ідеологічну

суть відносин Шевченка до братчиків і їхніх думок. Це вияснення роскриє й ріжницю в карах і причину, за що покарано Шевченка.

Кирило-Методіївські братчики, як ми бачили, мріяли про освіту для народу через поміщицькі школи, сподівалися через освічених і гуманних поміщиків примиритись з «меншим братом». А Шевченко з свого мужичого погляду уже в 1845 році розвінчав усіх цих панів — і слов'янофільських і вільнодумних. Братчики проповідували непротивленство, стояли на анти-революційній позиції «кротости й миролюбія», хотіли без насильства, одними лише ідеями латати суспільство. А Шевченко ще в 1841 році опоетизував криваву росправу козацько-селянских мас («Гайдамаки») над шляхтою. Од таких рядків, як —

«Червоною гадюкою
Несе Альта вісти,
Щоб летіли крюки з поля
Ляшків-панків їсти».

у панів гуманістів волосся могло ставати сторч. Уже з приводу «Гайдамаків» Шевченко гастро розійшовся з ними. Глузуючи з «отечества» своїх земляків, він обурюється, що ця «овеча натура» (дуже влучно для панського гуманізму) «ще й Гонту зневажає

Ледаче ледащо.
«Гайдамаки — не воины, —
Разбойники, воры,
Пятно в нашей істории!»
Брешеш, людоморе, —

відповідає він їм і кидає своїм панам назад обвинувачення:

«Ви — розбійники неситі».

Нащадок гайдамацький і поет мужицький, змальовуючи річки крови, ґвалт, гармати, стогін землі від гайдамацького повстання проти шляхти — ставиться до неї так:

«Утопить
Всіх цариків би стало,
З дітьми й внучатами, втопить
В сльозах удових...» (1845 р.)

Ще в Петербурзі в 1844 році Шевченко написав «Сон» — жорстоку сатиру на царьско-централістичний лад.

І от, коли тепер припустити можливість якогось суспільного руху на ґрунті програми «Кирило-Методіївського братства», то Шевченкові в ньому неминуче мусила б належати роля плебейської революційної опозиції. Правда, в ідеології братства, в його політичній системі Шевченко міг знайти багато співзгучних собі мотивів — протицарьских і протипанських; у «Книгах битія»... — елементів християнського комунізму, народоправства. Але він самою соціяльною природою надавав їм революційного змісту і мусив тягти братство на боротьбу й у політику, а воно так одхрищувалось від цього. На такий як раз характер взаємовідносин кирило-методіївців і Шевченка вказує й посвідка Костомарова, де він каже: «Коли я повідомив Шевченка про існування братства, він зразу ж виявив готовість пристати до нього, *але* поставився до його ідей з *великим запалом* і *крайньою нетерпимістю,* що стало приводом до багатьох суперечок між мною й Шевченком»[1]. За цю нетерпимість свідчив на допиті й Андрузький, заявивши, що Шевченко називав монархістів «подлецами», в чому

[1]) Див. В. И. Семевский. «Кирилло-Мефод. О-во» ст. 12. Курсив мій. А. Р.

немає нічого неможливого, коли порівняти це з його ганьбою на царів «катів — людоїдів». Але для братчиків це було занадто. Ім навіть слухати такі речі було «страшно».

Після цього зовсім ясна й зрозуміла є посвідка, що кирило-методіївці «держали Шевченка оддалік що до братства. . . , здержуючи його завзяте бурлацтво». І кару салдатської каторги з забороною писати й малювати він поніс не за слов'янізм і не за братство, а за «возмутительные стихотворения» проти всіх основ абсолютизму. Звичайно, й Шевченко не міг лишитись по-за духом часу, «свіжа ідея» слов'янської спілки зачепила і його. Німцефобія, жидофобія глибоко сидить і в селянській слов'янській масі, що попадала під руйнацький вплив капіталу. Віденську буржуазну революцію роздушили полки з слов'янського селянства. Але Шевченкове слов'янофільство в протилежність Костомарівському, мало виразно соціяльний характер і скероване було не тільки проти німців, а й проти слов'янських панів. Він і в нього вносив революційний зміст. Ще за багатенько років до утворення братства й до знайомства з Костомаровом Шевченко думав про слов'янство. Він писав у «Гайдамаках»:

«Болить серце, як згадаєш:
Старих Слав'ян діти
Впились кров'ю. А хто винен?
Ксьондзи, єзуїти».

Пізніше, в 1847 році («Ляхам»), ще виразніше підкреслив він класових провідців польсько-української боротьби, —

«Отак то, Ляше, друже — брате,
Неситиї ксьондзи, магнати
Нас порізнили, розвели».

Так само, як і інші панславісти, проти натиску на слов'янскі рільничі народи німецької промислової колонізації Шевченко висував ще в 1841 році гасло, — «нехай житом-пшеницею, як золотом покрита, нерозмежованою останеться навіки од моря й до моря слов'янська земля»[1]), — виявляючи тут свою хліборобську психіку. Але й у слов'янстві шукав він визвольних революційних сторінок боротьби проти князів, панів, проти «черця годованого» — римського папи. Тому й слов'яністська поема його тему свою взяла з революційної доби чешської історії — з гуситського й таборитського руху («Єретик, або Іван Гус»).

Тут — з одного боку, такі натхненні революційностю, хоч і в релігійній оздобі, рядки, як

«Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить,
А на апостольскім престолі
Чернець годований сидить,
Людською кровію торгує
І рай у найми оддає...
... Розбійники, людоїди
Правду побороли...
... Люде стогнуть у кайданах,
Немає з ким взятись,
Роскуватись, — одностайне,
Односердне стати
За євангеліє правди,
За темнії люде» —

а з другого боку — вузька обмеженість, безоглядна німцефобія, що у всьому виступає, як причина всілякого лиха —

«Отак німота запалила
Велику хату, і сем'ю,
Сем'ю слав'ян роз'єднила...»

[1]) Передмова до «Гайдамаків».

Шевченко ж мріяв у цей час

«Щоб усі Слав'яне стали
Добрими братами»

і прославляв Шафарика за те,

«Що звів єси в одно море
Слав'янськиї ріки».

У цих рядках, поставлених поруч, зразу виявляється у Шевченка властива селянству подвійність його соціяльної природи, що одним кінцем — революційна, другим кінцем — реакційна. До цієї підвалини мужицької філософії Шевченка ми ще повернемось. А тут треба підкреслити характерне явище що до слов'янофільських ідей. Відгукнувшись на них в добу 1841-1845 р.р., Шевченко потім уже ніколи до них не повертався. «Свіжа ідея» зав'яла. І не тільки в Шевченковій поезії, а й у житті слов'янских народів. Вона блиснула в передреволюційну (1848 року) добу, як безнадійна спроба феодально-хліборобських народів одгородитись від капіталізму й буржуазії. Хоч слов'янізм і допоміг старим силам роздушити революцію, але капіталізм роздушити вони не були в силі. Він протиснувся і в слов'янські землі, роскладаючи їхні народні маси, витворюючи в них новітні класи, ставлячи їх одне проти одного, унеможливлюючи слов'янським народам стару панславістсько-реакційну позицію, переводячи їх на вищий етап суспільного руху — в добу, коли «свіжою ідеєю» стає буржуазна демократія. Навіть у російскому царстві капіталізм зробив перші кроки. І на них відкликався й Шевченко, але теж на вищому вже етапі своєї соціяльної свідомости — після заслання.

VII.

МУЖИЦЬКА ФІЛОСОФІЯ.

Річ природня, що основні елементи свого світогляду Шевченко виніс із селянства, звідки й сам він вийшов. Правда, піднімаючись над загальним рівнем свідомости своєї верстви, він і світогляд цей розсовував, але все ж міцно стоючи на мужицькому грунті. Від роздушеної царським гнітом України, від спогадів «столітнього діда» — закріпощеного селянства — про колишню «козацьку волю» Шевченко одержав свій націоналізм і патріотизм до України. Уже в цьому націоналізмові мужицтво Шевченкове протистояло панському патріотизмові до «престолу», «отечества», що поєднувався з етнографічними забавками українських панів.

Своїм запалъним культом пригнобленої України, що «обідрана сиротою по-над Дніпром плаче», своєю пристрасною любов'ю до неї («я так її, я так люблю мою Україну убогу»), Шевченко став у повне заперечення панської «вдячної любови до спільної батьківщини» — як царської Росії. Його такі звертання до України, як

«Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!» —

або —

«Україно, Україно,
Ненько моя, ненько!»

і вся його національна поезія, — все це дає ґрунт для пізнішого буржуазного націоналізму, коли брати цей Шевченків націоналізм окремо від його епохи й його соціяльної основи — пригніченого кріпацького люду. Але, звичайно, ця революційна для свого часу основа націоналізму аж ніяк не зменшує його вузькости, обмежености й тупої замкнутости. Такі риси, як національна виключність, замкнутість і ворожість до всього чужого, взагалі властиві для селянського світогляду, витвореного на ґрунті економічної обмежености й замкнутости селянського дрібновласницького господарства. Цей світогляд усяких чужинців розглядає як поганців, нехристів, взагалі ворогів, а тим паче, коли вони несуть селянству визиск і поневоления.

Національна обмеженість у Шевченка виявляється просто таки класично. Його посланіє до земляків дає такі зразки мужицкої мудрости, як от порада землякам:

«У чужому краю
Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тільки
На чужому полі...
В своїй хаті — своя правда,
І сила, і воля.
Нема на світі України,
Немає другого Дніпра;
А ви претеся на чужину
Шукати доброго добра,
Добра святого, волі, волі,
Братерства братнього...»

Оце «в своїй хаті — своя правда, і сила, і воля»

містить у собі всю суть мужицької філософії, філософії обмеженої оборою, що відгорожує од усього світу тую «хатиночку в гаю», і «садок вишневий коло хати». Мужик - господарь не любить «шукати доброго добра» по - за цією оборою. Тому він зневажливо ставиться до паничів, що пруться на чужину.

Ясна річ, що слідом за національною виключністю іде ворожість до чужинців, які вдираються до цієї обори. Селянин стикається з цими чужинцями то у вигляді москалів — окупаційних військ з їхніми постоями, з їхніми поборами та рекрутськими наборами, то у вигляді ляхів-панів, то — жидів-рандарів, шинкарів та лихварів, то у вигляді німців-колоністів і промисловців. Всі ці соціяльні елементи з ріжних боків натискують на селянське господарство, визискують мужика, — і свою класову ворожість до них він переносить загалом на цілі чужі національності.

«Кохайтеся, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі —чужі люди,
Роблять лихо з вами», —

так починає Шевченко свою поему «Катерина». Характерно, як у цій поемі москаль, що його покохала Катерина, в кінці якось несподівано обертається в пана, що в «берлині шестернею» «їде шляхом до Київа». Тут мужицька психологія не видержала у Шевченка, — вона мусила підвести під москаля класово ворожий ґрунт панства. Ця москалефобія переходить у Шевченка в глум, коли він натрапляє на земляків «з цинковими ґудзиками», що «по-московськи так і чешуть», та ще й лають

«Батьків своїх, що з-малечку
Цвенькати не вчили
По-німецьки» —

і Шевченко майстерно вкладає в уста цих землячків таку московську мову, що тільки на глум і годиться.

Мужик у Шевченкові трохи глузливо й скептично ставиться до всього, що виходить за межі його ідеологічної околиці, до чужої мудрости, до всього того, що йде всупереч одвіку встановленим істинам про бога, про пекло, про рай. Він і своїм землякам докоряє:

«Як би ви вчились так, як треба,
То й мудрость би була своя;
А то залізете на небо:
І ми — не ми, і я — не я.
І все те бачив, все те знаю:
Немає пекла, ані раю,
Немає й Бога, тільки я,
Та куций німець узловатий,
А більш нічого...»

Отже за всім, що є од лукавого, завжди стоїть німець. Не дурно в Гоголя в якомусь з оповідань «Вечера на хуторе близ Диканьки» чорт виявляється схожим на німця. Нехристь німець у селянській свідомості обов'язково знається з чортом, бо він орудує з ріжними хитрими машинами, він економічно й культурно стоїть вище від слов'янського мужика. А для цього останнього все незрозуміле йому — то або ж од бога, або від чорта.

Загально-слов'янська німцефобія, як продукт історичного процесу, глибоко вгніздилася і в голові Шевченковій. Ця німцефобія до певної міри звязана у нього з слов'янізмом, але виявлена далеко виразніше й гостріше, ніж слов'яністські ідеї. Та це цілком ясно. Німцефобією виявлявся деструктивний, руйнацький елемент селянської соціяльної психіки. А слов'янізм намагався дати якусь конструктивну систему, якусь позитивну програму. Селянство ж, як відомо, є чудова руйнацька сила в суспільному рухові, але зовсім не має позитивної

програми суспільної перебудови. Це загалом виявляється і в поезіях «Кобзаря». Елемент критики, бунту, протесту, гострого осуду соціяльної кривди виявлено в них надзвичайно яскраво. Елементи ж позитивної програми суспільної перебудови виявлені дуже невиразно. Так і німцефобія, як негативна сторона слов'янізму, густо засіяна на поетичній ниві Тарасовій, ілюструється цілком конкретними явищами й фактами. Натомісць панславізм своїми побудованнями лише промайнув через Шевченкову поезію.

Посланіє до земляків особливо нападає на них за те, що вони пруться «сонця правди дозрівать в німецькі землі». «Німота» в Шевченка — то завжди — ворог України («степи мої запродані жидові, німоті»), ворог слов'янства («отак німота запалила велику хату і сем'ю слов'ян роз'єдинила . . . , а німчики пожарище й сиріт поділили»). Він сумує, що

«І на Січі мудрий німець
Картопельку садить», —

він німців протиставляє *людям,* вважає слово «німець» за лайку. «На Україну я не надіюсь, там чорт-ма людей, німці прокляті, більш нічого». Так писав Шевченко в листі до Кухаренка 24, березня 1844 року. Шафарика він прославляє за те,

«Що не дав ти потонути
В німецькій пучині
Нашій правді . . .»

З суто мужицького погляду Шевченко негативно ставиться до наслідування чужої, знов таки німецької, культури, він у цьому добачає лише прагнення командних клас — панів поміщиків — прикрити своє гнобительство його «України убогої».

«Гірше ляха свої діти
Її роспинають;
Замість пива — праведную
Кров із ребер точать, —
Просвітити, бачиш, хочуть
Материнські очі
Современними огнями
Повести за віком,
За німцями недоріку
Сліпую каліку».

Москалефобія й німцефобія в Шевченка часто стоять поруч; так, наприклад, про своїх землячків із московської бюрократії він пише, що вони

«Чорнилом политі,
Московською блекотою,
В німецьких петлицях
Замучені».

Навіть більше, в згоді з слов'янофільською концепцією про те, що Росія відступилася від свого самобутнього слов'янського шляху до розвитку та піддалась німцям, і Шевченко трактує про запроданість Московщини німцям, так само, як і «Книги битія українського народу», що найбільше ганьбили «німку царицю Катерину». Його «третя ворона» (злий дух Росії) у «Великому Льохові» так говорить про свою роботу:

— «И я таки пожила:
С татарами помутила,
С Мучителем покутила,
С Петрухою попила,
Да все немцам продала».

На це перша ворона (злий дух України) відповідає:

«Та й ти добре натворила:
Так кацапів закріпила

У німецькі кайдани, —
Хоч лягай та і засни».

Таке пояснення німецьким засиллям невідповідної до слов'янського духу» поведінки Росії що до пригноблених нею слов'янських народів потрібне було українським слов'янистам, щоб якось утримати хистку позицію слов'янскої спілки. Слідом за цим ішов і Шевченко; викриваючи запроданість і мізерність своїх сучасників земляків, він говорить про те, як батько, виконавши свого сина

«Та й продасть в різниці
Москалеві.. Себ-то, бачиш,
Лепта удовиці[1])
Престолові, «отечеству»
Та німоті плата....»

Правда, зо своїм активним націоналізмом, що бачить у москалеві найближчого ворога, Шевченко не міг утриматися на одній лише німоті, як на причині гніту слов'ян (Росія) над слов'янами (Україна). Його перша ворона в згаданім творі, похвалившись тим, що

«Уже й Січ їх біснувата
Німотою поросла»,

не витримує й додає:

«Та й москаль — нєзгірша штука:
Добре вміє гріти руки.
І я люта, а все таки
Того не зумію,
Що москалі в Україні
З козаками діють».

Отой центр світогляду Шевченкового, що ним є визвольний націоналізм український з його виключ-

[1]) Під удовицею треба розуміти, очевидно, Україну. А. Р.

ністю, лишився непорушним на все життя Шевченкове, хоч і еволюціонувала його соціяльна основа, або краще сказати її різкість. Це є націоналізм убогого народу, а не його гнобительських клас, націоналізм мужицький. Особливо загострився він на засланні, де поет-салдат жив мріями

«Хоч глянуть
На народ отой убогий,
На тую Вкраїну».

Другою після національної обмежености й виключности складовою частиною селяньского світогляду є релігія. Увесь побут селянський переплітається нею так, що склалося навіть прислів'я «без бога ні до порога». Але в суті річи селянський релігійний світогляд далекий є від догматичного християнства. Для селянина абстракцій взагалі не існує. Для нього й бог — то щось конкретне, від чого залежить його господарство. А що його господарство залежить від сил природи, то й бог його втілюється в силах природи, або уявляється, як володар її. Що до цього, то селянька рільнича ідеологія передфеодальних часів через усю християнську епоху пронесла свої поганьскі уяви про одухотворення й обожествлення сил природи (анімізм), замасковуючи їх лише під покровом християнського культу, що з'явився на старій Русі під впливом потреб ледви тільки ще народжуваного феодалізму. Бог посилає дощ і негоду, йому треба молитись, щоб дав урожай. Формула — «як бог дасть» має досить широкий вжиток у селянстві. І селянин виконує свої повинности до бога подібно як і повинности до пана. Він молиться йому й несе жертви... у кишені попів; він звикся з ним, як із неодмінним елементом свого побуту, але в усьому релігійному культі селянина переважає елемент формальний і нормативний. Скільки бог в уяві селянина править світом,

так як пан править кріпаками, і як сам селянин править своїм господарством та родиною, то може бути й обурення проти цього правування, коли воно не задовольняє інтересів селянського господарства, коли бог попускає існування суспільного ладу, що душить селянина; і це обурення виявляється формулою «немає господа на небі», себ-то немає бажаного селянинові ладу, немає правди і т. д., або й протестом проти бога («гнівити бога»).

Також, як і селянський побут, Шевченкова поезія заповнена богом. В його віршах бог фігурує аж занадто часто. І основні риси селянського бога відбиваються й у Шевченковому богові. Правда, Шевченко у відношенню до релігії значно вийшов за межі примітивних селянських уяв. Він рішуче повставав проти церковщини, візантійщини, особливо під кінець свого життя. Він стояв на межі цілковитого заперечення релігії, трактував релігійні теми в світлі суспільних відносин і як земні суспільні явища, а не небесні. На цьому ще доведеться зупинитись при аналізі соціяльної еволюції поглядів поета.

Але загалом релігійні уяви Шевченка становлять у ньому елемент мужицького світогляду. Правда, тут у нього намічається вже пантеїзм, але й його коріння лежить у селянському соціяльному оточенню. Його бог витає над природою, а то й просто втілюється в ній; до того ж ця божественість особливо виявляється в природі, тісно-переплетеній з життям і побутом селянським. Найяскравіше це виявляється в таких поетичних рядках:

«Село! І серце одпочине...
Село на нашій Україні —
Неначе писанка: село
Зеленим гаєм поросло;
Цвітуть сади, біліють хати,

А на горі стоять палати,
Неначе диво, а кругом
Широколистиї тополі;
А там і ліс, — і ліс, і поле,
І сині гори за Дніпром:
Сам Бог витає над селом!..»

І от за цими ідилічними лаштунками природи й селянського оточення, до того прекрасними, що над ними поет бачить бога, розгортаються жорстокі й безрадісні суспільні відносини, що спираються на оті «веселі здалека палати», прокляті поетом мужиком («бодай ви терном поросли»), бо з них іде гніт і здирство «убогого брата» кріпака, бо там сидить поміщик князь і «дочку й теличку однімає у мужика». На тлі таких суспільних відносин, що на одному полюсі

«Музика тне, вино рікою
Гостей неситих налива»,

а на другому

«Мужицькі душі аж пищать», —

на такому тлі безрадісного соціяльного життя мужицтва уже й сам бог відміняє свій характер, виявляє свою байдужість до цього соціяльного лиха, бо може про це

— «І Бог не знає...
А може знає, та мовчить!»

У другому місці і в інший час релігійне почуття Шевченкове з огидою тікає з церкви, з «християнського капища», і коли перед ним показалася «на темному тлі широкого лугу граційно вигинаючись, блискуча красуня Волга», то його релігійний запал знаходить уже тут своє заспокоєння. «Я вільно зітхнув, — гово-

рить поет, — мимохіть перехрестився й пішов додому»[1]).

Ця «божественна» природа, що посилає світло, тепло й росу на вбогу мужицьку ниву, тільки й дає поетовій душі відпочинок од кривди людської, що дала багатим і силу і владу гнобити вбогих та дерти з них шкуру. Коли ж поет повертається до цих людських відносин, то тут перед нами вповні селянин кріпак, що, шукаючи в бога порятунку від свого лиха, виявляє релігійний діяпазон від покірної молитви до бога і до прокльонів йому. Безнадійність його злидарського становища виявляється то в покорі своїй долі, то в роспуці проти неї. Кілька ілюстрацій з «Кобзаря» до цих переходів релігійного настрою:

В момент особистої руїни, вкинутий до тюрми-цітаделі, поет схиляється перед долею:

«То — воля Господа!.. Годіть,
Смирітеся, молітесь Богу» —

радить він своїм друзям по нещастю, а головне, за Україну просить він —

«За неї Господа моліть!»

Або ж звертається він до бога —

«Молюсь тобі, Боже милий,
Господи великий,
Що не дав мені загинуть,
Небесний владико!
Що дав мені добру силу
Пересилить горе...»

Але ж, пересилюючи це горе (соціяльне особливо), молючись свому богові, мужик-поет, природня річ, мусить поставити і таке питання:

[1]) Щоденник Шевченка — «Журнал» 27/IX. 1857 р.

«Чи Бог бачить із-за хмари
Наши сльози, горе?»

— і відповідає:

«Може й бачить, та помага —
Як і оті гори
Предковічні, що политі
Кровію людською!..»

Це вже є початок критики бога, але характерним є порівняння його ролі з ролею мертвої природи що до пролиття крови людської. За цим іде вже скарга на бога, що «може знає» людське лихо, «та мовчить».

«Може Бог так хоче?
Боже, Боже! даєш волю
І розум на світі,
Красу даєш, серце чисте,
Та не даєш жити!»

Отже що то за бог, що не дає людям жити? Або ж таке запитання спривоДу християнської тези — «на все воля божа» —

«І все-то те лихо, все, кажуть, од Бога!
Чи вже ж йому любо людей мордувать?»

Та чи всіх же людей однаково мордує цей «праведний, неумолимий, неублажимий» бог? І тут наочна стає його класова приналежність:

«Гуляє князь, гуляють гості;
Ревуть палати на помості,
А голод стогне на селі...
І стогне він, стогне по всій Україні,
Кара Господева; тисячами гинуть
Голодниї люде. А скирти гниють,
А пани й полову жидам продають,

Та голоду раді, та Бога благають,
Щоб ще хоч годочок хлібець не рожав,—
Тоді б і в Парижі, і іншому краї,
Наш брат хуторянин себе показав!..
Чи Бог теє знає? — бо се було б диво,
Щоб чути і бачить, і не покарать!
Або вже аж надто довготерпеливий!...»

Виявляється, що «кара господева» — то кара тільки для людей голодних — мужиків. Пани ж їй раді, бо вона дає їм зиск (навіть і за полову). Люди гинуть, а в панів скирти гниють, і бог їх не карає.

«А може й сам на небеси
Сміється, батечку, над нами,
Та може радишся з панами,
Як править миром?» —

запитує поет цього пана-бога. Не дурно ж селяне часто звуть його «пан-біг». А раз він такий, то

«І не благай, бо пропаде
Молитва за Богом».

От цей панський бог посилає добро одним лише панам, а вони приймають його, як належне, навіть не почувають ласки божої, здобутої потом і кров'ю кріпака, —

«Даєш ти, Господи єдиний,
Сади панам в твоїм раю,
Даєш високії палати, —
Пани ж неситії, пузаті
На рай твій, Господи, плюють,
І нам дивитись не дають
З убогої малої хати».

Після всього цього від релігії лишаються самі лише «рожки да ножки». І в хвилину роспачу поет заявляє, що «немає Господа на небі». Більше того, Шевченко

під кінець свого життя навіть стягає бога з неба і з глумом садовить його в «кіоті». Він так глузує з цього «всевидящого ока»:

«А ти, всевидящее око!
Чи ти дивилося звисока,
Як сотнями в кайданах гнали
В Сибір невольників святих,
Як мордували, роспинали
І вішали?.. А ти не знало?
І ти дивилося на них
І не осліпло?! Око, око!
Не дуже бачиш ти глибоко!
Ти спиш в кіоті»...

А все таки Шевченко не вигнав бога зо свого світогляду. Як мужицька ідеологія немислима без зверхньої авторитарної сили, в даному разі у вигляді бога, як селянський побут заповнено богом, як цілий куток селянської хати заставлено богами, — так і Шевченкові і світогляд і поезія заповнені богом, хоч поет і богохульствує й знущається над ним. Але богохульство не перейшло в цілковите заперечення релігійного світогляду, хоч і дає для цього добрий ґрунт. Поет сам, згадуючи про своє дитинство та матір, говорить, що

«Лучче було не родити
Або утопити,
Як мав би я у неволі
Господа гнівити».

Оцим «господа гнівити», цією невеличкою рисочкою так виразно підкреслюється мужицький характер Шевченкової філософії що до релігії, дарма що він у ній дав елементи її заперечення.

Ще непорушніше, ніж релігійні, відбиваються в Шевченкові мужицькі погляди на родину й жінку, хоч

і тут він пішов трохи далі за свою соціяльну верству.

Родина в селянському житті й світогляді є основна одиниця — клітинка селянського господарства й суспільного устрою, найнепорушніша його підвалина. Своя хата, своє поле, жінка й діточки — такий є круг ідеалів селянина. Лише здійснючи їх, селянин стає добрим господарем, а стати ним є завданням його життя. Вся селянська ідеологія зосередковується навколо своєї хати, свого поля й патріярхальної родини; вона, як до центру, тяжить до індивідуалістичного дрібновланицького господарства. Ця ідеологія, освячена віками традиції й релігією, цупко тримає мужика в межах свого вузесенького обрію, роблячи з нього міцну підпору економічного й суспільного консерватизму та силенної сили всіляких забобонів. Вірним цій мужицькій ідеології до кінця днів своїх лишається й поет-Кобзар. Він благає в бога —

«Тільки хату,
Одну хатиночку в гаю,
Та дві тополі коло неї,
Та безталанную мою,
Мою Оксаночку»...

Кріпачка в його вірші «На панщині пшеницю жала» бачить у сні свої мрії, те, що бажає вона свому синові-немовляткові:

«І сниться їй; той син Іван
І уродливий, і багатий,
Уже засватаний, жонатий,
На вольній, бачиться, — бо й сам
Уже не панський, а на волі;
І на своїм веселім полі
У-двох собі пшеницю жнуть,
А діточки обід несуть»...

До цієї ідилії селянського добробуту на клаптикові вільної землі, у «хаточці в тім раї», до своєї родини на цьому тлі Шевченко прагнув, як у поезії, так і в особистому житті, особливо під кінець його, клопочучись купівлею невеликого ґрунту над Дніпром, будівлею хатини та одруженням з простою дівчиною. Там він бачить свою «благодать» —

«Поставлю хату і кімнату,
Садок-райчок насажу;
Посижу я і похожу
В своїй маленькій благодаті»...

Ці рядки написано в кінці 1860 року, коли поет клопотав уже над здійсненням своєї мрії. Раніше, на засланню, коли в нього не було на це надій, він міг тільки заздрити тому, хто цю хату має:

«Благо тобі, друже-брате,
Як є в тебе хата!
Благо тобі, як у хаті
Є з ким розмовляти,
Хоч дитина немовляща»...

При таких уявах про основу економічного й суспільного побуту, про свою хату й родину, — всякий, хто порушує освячені мужицьким світоглядом патріярхально-родинні звичаї, мусить уважатись за злочинця. І мужицька громада суворо карає такого злочинця: покритку вона виганяє з свого кола, байстря засуджує на поводатарство старців та на вічне призирство.

Шевченко що до цього не міг цілком іти за своєю громадою. У нього покритка й байстря — це найпокривдженіші, найбезталанніші елементи суспільства, продукт лихих суспільних відносин, і тому він плаче над їхньою гіркою долею. Покритка й байстря надзвичайно часто виступають у поезіях «Кобзаря». Але завжди

трактуються вони, як наслідіки панського гнобительства, або як наслідок кохання селянських дівчат з панами й паничами. Він з таким болем пише про ці соціяльні продукти кріпацького лиха:

«А он бачиш? Очі, очі!
На-що ви здалися?
Чом ви з-малку не висохли,
Слізьми не злилися?
То покрикта по-під-тинню
З байстрям шкандибає, —
Батько й мати одцурались,
Й чужі не приймають,
Старці навіть цураються...
А панич не знає:
З двадцятою недолюдок
Душі пропиває».

Так само й «Відьма» в його творі, що з байстрюками від пана повертался острижена на Україну, з жахом про це згадує:

«І що з мене
Люди насміялись!..
Трохи була не втопилась,
Та жаль було кинуть
Близняточок»,

а коли ця покритка вмерла, — «у калюжі стару відьму чорти утопили» з погляду сільської громади, то на могилі її «осиковий кілок забивали». Тому то поет так закликає дівчат —

«не кваптеся
На панів лукавих,
Бо згинете осміяні» —

і гаряче радить їм:

«Кохайтеся
Хоч із наймитами, —

З ким хочете, мої любі,
Тільки не з панами!»

Тяжка пропаща доля покритки в такій громаді. Вона марнує світом, аж поки не загине

«Межи псами на дорозі,
Де-небудь під тином»,

і з дитини її не вийде нічого, бо й вона пропаща з погляду цієї громади, —

«І ніколи із байстряти
Не матиме мати
Собі доброї дитини».

Навіть «матір божу» Марію Шевченко трактує як наймичку «у Йосипа, у тесляра», що «благовістилася» від кохання «з веселим гостем молодим», і коли не стала покриткою, то лише через те, що старий тесляр покрив її «благовісний гріх», а то б убили її, і не було б Месії. Таким чином

«Не од Сіона благодать,
А з тихої твоєї[1]) хати
Нам возвістилася. Як би
Пречистій їй не дав ти руку,
Рабами б бідниї раби
І досі мерли б»...

А все таки й Марія

«під тином,
Сумуючи у бур'яні
Умерла з голоду».

Таке людське, і навіть більше — мужицьке трактування релігійної легенди могло зародитися лише в голові, заповненій цією мужицькою мудрістю. І ні на хви-

[1]) Себ-то Йосипа тесляра. А. Р.

лину не зароїлася в цій самій голові думка протесту проти тої своєї вже громади, що виганяє зо свого кола покритку і цурається цієї порушниці норм селянського звичаю. Ні одного слова осуду проти цього варварського звичаю! Поет приймає його, як щось належне, непорушне, що не підлягає критиці. Увесь гнів його виливається лише проти панів, винуватців цього лиха, що роблять дівчат покритками та плодять байстрят.

В таких трагічно-епічних тонах малює поет сцену, як батько й мати виганяють Катерину з дитиною.

«Доню моя!
Що ти наробила?...
Оддячила! Іди ж шукай
У Москві свекрухи!
Не слухала моїх річей,
То її послухай!..
... Іди од нас!»...

говорить мати. —

«Ледви-ледви
Поблагословила:
«Бог з тобою!» — та, як мертва,
На діл повалилась.
Обізвався старий батько:
«Чого ждеш, небого»?
Заридала Катерина»,—

просячи у батька простить її, а він їй говорить:

— «Нехай тебе Бог прощає
Та добрії люде!
Молись Богу та йди собі —
Мені легче буде»...
«Отаке-то на сім світі
Роблять людям люде», —

зауважує поет. Немає тут у нього бунту, немає проте-

сту. Лишається тільки «дрібними сльозами лихо вилизвати».

Своїми думками про жінку, про родину, Шевченко залишився на рівні мужицької філософії. Кріпак і ворог кріпацтва, мужицький поет не зміг повстати проти забобонів і темної філософії своєї «громади у сіряках».

VIII.

КРІПАЦТВО И ШЕВЧЕНКО.

Хоч з якого боку починаємо розглядати Шевченкову творчість, аналізувати й студіювати його соціяльну постать, то що-разу з неминучістю під Шевченком роскривається його суспільний ґрунт — його кріпацька верства, його мужицька рідня. І недоля найглибших низів закріпощеного селянства, і їхні мрії й поривання переливаються в натхненне слово Кобзаря. А ця недоля — то насамперед кріпацтво, «панщина проклята»; і мріє «народ отой убогий» насамперед про *волю* «без холопа і без пана». Не міг поет, що сам вийшов із отого кріпацького *пекла,* та попав у салдатську неволю, що сам на власній шкурі зазнав, яка то «там неволя, робота тяжкая», — не міг він, звичайно, байдуже пройти мимо кріпацтва в усіх його виявах з усіма його наслідками. Навіть більше, вся поезія Тарасова, як рівно ж і ціла його соціяльна й ідейна постать, глибоко коріниться в кріпацько-селянському ґрунті. Кріпацьке ярмо було основою суспільних відносин, ним визначалося взаємне положення клас і їхня суспільна ідеологія, в тому числі й Шевченкова. Ні його козацьку романтику, ні його націоналізм, ні його соціяльну поезію не можна зрозу-

міти, коли забути, що вони походять від верстви, пригнобленої ярмом кріпацьких відносин.

А ці відносини — після того, як козацько-хлопська революція 1648—1649 років обернулася в козацько-старшинську, а потім у поміщицьку реакцію — неухильно розвивалися й зміцнялися, і за два віки досягли свого вершка. Ми вже бачили, як старшина й козацькі верхи перетворювались у поміщиків і як зростав їхній гніт над селянством, зростала панщина і міцнішала влада поміщика над кріпаком.

Соціяльно - економічний натиск на хлопство українського дворянства, що в цьому підпору мало в московському абсолютизмові, компенсація його за політичні втрати розграбованням земель та закріпощенням селян, — все це крок за кроком, де далі більше погіршувало становище кріпаків. Цей поступ закріпощення, як уже вияснювалось, витворював у селянстві ґрунт для ідеалізації козацької минувшини та для спогадів про те, як то колись добре виганяли з України феодальну польську шляхту, як робили землю «сполною». От тоді то — ідеалізує й Шевченко —

«Братерськая наша воля,
Без холопа і без пана
Сама собі у жупані
Розвернулася весела».

Але потім Москва (особливо ж цариця Катерина) знищила козацьку волю, зруйнувала Січ, а старшини із гетьманами за її допомогою «панам на Україні люд закріпостили».

Шевченко діяв у ту епоху, коли кріпацтво в своєму двохсотлітньому розвиткові дійшло до найвищого ступеня свого росквіту, стало вже в гостру суперечність з інтересами економічного й суспільного поступу і хи-

лилося на упад. Але тим важче й гостріше мусила відчувати його тягар закріпощена верства. Доби загнивання й занепаду віджитих суспільств завжди характеризуються звироднінням і цілковитим паразитизмом своїх командних клас. Поміщицька верства часів Шевченка виявляла вже всі ознаки і економічного роскладу свого ладу, заснованого на рабській праці, і свого суспільного гниття; — «мочемордіє» — яскравий його вираз.

До цих часів 1840—50 р. р. минулого віку стосується посвідка історика, що «кріпаковласництво на Україні тільки що досягло повного усвідомлення своїх сил і виявляється тріумфом самопевности . . . Там панує найжахливіше сполучення жорстокости й безладдя в поміщицькому господарстві: вимоги поміщиків надмірні . . . катування на лихе звели нарід»[1]). Звичайно, для далекозорішого за звичайних поміщиків дворянського історика дуже неприємно те, що його колеги по класі «на лихе звели (развратили) нарід», бо від цього вони самі могли потерпіти. І справді, доведене до роспачу панщиною, здирством і катуванням, селянство вибухало бунтами-повстанями проти своїх гнобителів. Треба зазначити, що в значній мірі і панський лібералізм, і ріжні проєкти звільнення селян, просвітивши, звичайно, їх спочатку поміщицькими школами (Куліш), і бажання примиритись з оцим «покривдженим меншим братом», — були наслідками страху перед звільненням селян знизу, себто перед революцією.

Вся історія кріпацьких відносин цих часів (1840—1850 р. р.) заповнена роз'єднаними спробами селян скинути з себе ярмо кріпацтва. Так, на Поділлю в 1845 році спалахнуло повстання з участю 3.500 селян. У 1846

[1]) Самарин. Див. у Семевского «Крестьянский вопрос в России», т. II.

році хвиля селянських повстань прокотилася по Галичині і мала свій відгук і по цей бік Збручу. Правобережні пани дуже непевно почували себе в 1847 році; серед них ширились чутки, що селяне збираються вчинити нову коліївщину — мають різати поміщиків поляків. У 1848 р. були бунти в 11 поміщицьких маєтках. Такі настрої селян, особливо в звязку з революцією на Заході 1848 року, дуже непокоїли українських панів. Статистика за часи царювання Миколи 1 нарахувала 556 селянських бунтів; насправжки ж їх було, звичайно, більше. Зростання селянського протесту проти панщини яскраво виявляється такою табличкою селянських повстань:

За роки	1830 — 34	було в Росії		46	повстань
„ „	1835 — 39	„ „	„	59	„
„ „	1840 — 44	„ „	„	101	„
„ „	1845 — 49	„ „	„	172	„
„ „	1850 — 54	„ „	„	137	„

Іноді в цих повстаннях брало участь до 10.000 кріпаків. Більшість повстань задушено було військовою силою з неминучими екзекуціями й засланнями на Сибір[1]). Роз'єднані селянські повстання не могли розвинутись у революцію, бо не було в містах революційної верстви, яка змогла б об'єднати їх, ставши на шлях революції. Російська буржуазія, що тоді ще тільки народжувалась, уже зо своїх пелюшок горнулася під царську опіку і не могла без неї розвиватись.

Отже, коли взяти на увагу наведену табличку, що розгортає картину селянського невдоволення в часи творчої діяльности поета - кріпака, і особливо в 40-ві рокі, коли він бував на Україні (1843 і 1845 - 47 р. р.)

[1]) Усі відомості про повстання взято у Семевского «Крестьянский вопрос в России», т. II.

і бував як раз у губернях, що належали до числа тих, де найчастіше вибухали селянські бунти (Київщина, Чернигівщина), то ясно стане, як він мусив реагувати на кріпацтво. Його малюнки кріпацького побуту — то малюнки пекла.

«Он глянь, — у тім раї, що ти покидаєш,
Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають, — бо нічим обуть
Панят недорослих. А он роспинають
Вдову за подушне, а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину, —
Єдину надію! — в військо оддають...
...А он-де під тином
Опухла дитина голодная мре,
А мати пшеницю на панщині жне».

Так писав Шевченко у 1844 році («Сон»). Тяжкі злидні кріпацького життя, «неволя, робота тяжкая» — такі враження, і тільки такі, виніс він із свого соціяльного оточення. Навіть природа, що в ній поет завжди кохався, — Дніпро, гори, гаї, садки, серед них «зеленіють широкі села», — все це чорніє на тлі соціяльного лиха.

«Аж страх погано
У тім хорошому селі:
Чорніше чорної землі
Блукають люде; повсихали
Сади зелені; погнили
Біленькі хати, повалялись;
Стави бур'яном поросли.
Село неначе погоріло,
Неначе люде подуріли,
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть.
. . . . . .
І не в однім отім селі,
А скрізь на славній Україні
Людей у ярма запрягли

Пани лукаві. Гинуть, гинуть
У ярмах лицарські сини,
А препоганії пани
Жидам, братам своїм хорошим,
Остатні продають штани...»

Особливо лютував кріпацький гніт на Лівобережжі. На Правобережжі, боячись «польської інтриги», царський уряд ще так сяк утримував поміщицьку сваволю в певних межах пристойности і змушений був оглядатись і на кріпаків. А на Лівобережжі такої небезпеки не було і там панам була повна воля роспоряджати життям і смертю кріпаків. Така де-яка ріжниця в становищі селян по ріжних боках Дніпра спричинялася до своєрідної работорговлі. На Правобережжі в цей час зароджувалось і розвивалося цукроварство й гуральництво, виростаючи в поміщицьких латифундіях. В умовах кріпацьких відносин розвиток промисловости, також заснованої на кріпацькій праці, ще погіршує життьові умови кріпаків, бо поміщики в звязку з цим не тільки визискують їхню невільницьку працю, але й торгують нею. Коли пан продає кріпаків разом із землею іншому панові, то це ще не змінює їхнього становища. Але коли він їх одриває від землі, від родини і продає як собак, то це вже далеко гірше. Початок промисловости утворює ґрунт для такої масової работорговлі. А як, коли не работорговлею, можна назвати підряджування фабрикантами у поміщиків людей на роботу? Звичайно, поміщики беруть гроші за цих «білих негрів» і віддають їх голих і босих на роботу в фабриках, де вони «хворіють, умирають десятками, нудьгують і тікають юрбами»[1]).

Правда, продаж людей взагалі становить звичайне

[1]) Посвідка Самарина у Семевского, «Крест. вопр.», т. II., стор. 509.

явище при кріпацтві, промисловість створює для нього лише ширшу основу. От такії то діла «ми творимо у нашім раї» — говорить поет. «Ми в раї пекло розвели». Отже не тільки

«З братами тихо живемо,
Лани братами оремо», —

що відповідає відносинам панщини, але й

«...продаєм
Або у карти програєм
Людей — не негрів, а таких,
Таки хрещених, та — простих».

І поет з усією силою повстає проти таких законів, «катами писаних за вас», себ-то за поміщиків.

«Суєслови, лицеміри,
Господом прокляті!
Ви любите на братові
Шкуру, а не душу,
Та й лупите по закону» —

так ганьбить він цих рабовласників — «просвіщенних християн». Він питає у них:

«Ви розбійники неситі,
Голодні ворони!
По якому правдивому,
Святому закону
І землею, всім даною,
І сердешним людом
Торгуєте? Стережіться ж,
Бо лихо вам буде,
Тяжке лихо», —

пророкує їм поет, накликаючи на них «новий огонь з Холодного Яру», себ-то нову гайдамаччину, нове повстання хлопів проти панства. Ненависть до панів-по-

міщиків цілком логічно випливає у закріпощеного мужика, як класова ненависть пригнобленої класи проти гнобителів. Поезія Шевченкова повна такої ненависти. Час, коли він закликає своїх панів-земляків —

«Обніміте ж брати мої,
Найменшого брата!»

був надзвичайно скороминучий. Це власне був коротенький миг ілюзій, викликаних ліберальними балачками серед «освічених поміщиків» та вільнодумством мочеморд. Та й на них, по суті, поет не покладав особливих надій, він тільки попереджував їх —

«Схаменіться! будьте люде,
Бо лихо вам буде», —

віщуючи їхнім дітям кару:

«І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших...»

На далі ж од таких закликів до поміщиків не лишилося й сліду. Панський лібералізм і народолюбство були занадто наносного характеру і ніколи не мали вони серед своєї верстви глибокого ґрунту. Через те й Шевченко ще до арешту вже не покладав на них ніяких надій.

«Нехай пани знущаються,
Братами торгують,
Та сльозами кровавими
Сатану частують, —
Їх вже душі запродані...»

Арешт кирило-методіївців, а потім західно-європейська революція 1848 року цілковито розвіяли ці кво-

лі паростi поміщицького лібералізму. Колишні приятелі Шевченкові припали «к стопам» «неудобозабываемого тормоза», як звав Шевченко Миколу I слідом за Герценом, а поет - кріпак далі ще більше «люте панство проклинав», поглиблюючи соціяльний зміст своєї невільницької поезії. Всі його поривання, його рай на землі, мають одну неодімну умову, щоб

«...не осталось
Сліду панського в Украйні...»

Характерно, як ставився Шевченко до бунтарських спроб селян покінчити панщину за-раз. Уже з його поезії це відношення виступає ясно. Але найкраще підкреслюють його такі нотатки самого Шевченка у своєму «Журналі» під час подорожу по Волзі із заслання (1857 рік). Пропливаючи мимо одного села, Шевченко записує про таку видатну подію, що трапилась у ньому: «Минулого літа, коли поспіло жито й пшениця, мужичків вигнали жати, а вони, щоб покінчити панщину за один раз, підпалили його з усіх кінців при сприятливому вітрі. Жаль, що яровина не поспіла, а то б і її за один раз покінчили б. Відрадісна подія»[1]). Певно, що приятелі Шевченкові з освіченого панства в оцій «відрадісній події» і у відношенню до неї поета кріпака побачили б саме тільки безумство. Але воно таке характерне для поета, що повертаючись з неволі, віз з собою ненависть до неї і «відрадісну подію» вбачав у кожному вияві такої ненависти і з боку своїх мужичків. В іншому місці щоденника Шевченко записує зовсім інший вчинок «кротких мужичків», де вони «замісць щоб просто повісити свого грабіжника (поміщика), прийшли до губернатора прохати управи»[2]). І тут відношення ясне.

[1]) Щоденник, 19/IX 1857 р.
[2]) Ibid. 7/IX 1857 р.

Що б не написав Шевченко, за яку б тему він не взявся як поет, — завджи і всюди, коли торкається він соціяльного побуту, його муза роздирає «завісу народнього життя», роздирає завісу класових відносин, гнобительства і здирства: з одного боку — жертви кріпацтва, а з другого пани гнобителі та їхні підніжки, — і кожен такий вірш обертається в ганьбу кріпацькому ладові, у викривання «собачих звичаїв» панства. Сам поет визнає цю свою кріпацьку основу ненависти до панів, сам заявляє, що от давно б хотілося списать йому Марину,

«Так що-ж? сказали б, що брешу:
Що на панів, бачиш, сердитий,
То все такеє і пишу
Про їх собачиї звичаї.
Сказали б просто: дурень лає
За те, що сам кріпак,
Неодукований сіряк.
Неправда! Єй-богу, не лаю!
Мені не жаль, що я не пан,
А жаль мені, і жаль великий,
На просвіщенних християн»,

себ-то на панів поміщиків, бо «і звір того не зробить дикий», що вони діють з братами кріпаками. У цих рядках поет просто і ясно заявляє про виразно класовий характер своєї поезії, — він і на думці ніколи не мав отого чистого надкласового надполітичного мистецтва. Для нього *слово* — то була зброя, поставлена борцем-поетом на сторожі коло «людей закованих моїх, убогих нищих».

Боротьба за убогий нарід селян-кріпаків, природна річ, ставить Шевченка у вороже становище до всіх верств і людей, що так чи інакше звязані з визиском і гнобленням найнижчої верстви його часу. І націоналізм його соціяльною основою має те саме кріпацтво.

У Шевченка «моя Україна» — то і є «народ отой убогий» — закріпощене селянство. Все, що соціяльно стоїть над ним — то вороги цього селянства і вороги Шевченкові. Поруч з паном виступає його підніжок — жид. Цей жид у Шевченка — є всюди яскраво виявлений тип — то шинкар, лихвар, орендар, панський брат, що в кріпацьких відносинах був звязковим кільцем у системі визиску. Жиди і в економічному житті того часу, і в поезіях «Кобзаря» виступають, як представники грошевого (лихварського) капіталу:

«А тим часом жиди в селі
З грішми появились».

До цих жидів, як соціяльно-гнобительських елементів Шевченкової і попередньої історичної доби, поет має одне відношення. Але поруч з цим у «Кобзарі» трапляються і «сердешні жиди». Там, де вони уявляються поетові, як соціяльно-пригнічені — фарисеями, царями, фараонами — там і відношення до них цілком протилежне. У Шевченковій поезії багато є «іудейських» мотивів, він і до іудейських пророків так любив звертатися за натхненням у боротьбі проти соціяльної неправди, бо в них находив співзгучні собі ноти. Він ганьбить «супостатів християн» що заповіддю Христа прикривають своє хижацьке обличчя і заявляє, що й кров Христа

«Не на жидах, — на нас лукавих,
На дітях наших препоганих».

Ще виразніше у Шевченка класова основа боротьби з ляхами. Вони в нього — то синонім шляхти, ляшків - панків, знов таки ще більших гнобителів кріпака. Він їх ставить поруч зо своїми панами, називаючи остан-

ніх «людоїдами лихими, — новими ляхами»; навіть більше, свої пани виявляються ще гірші, бо

«Гірше ляха свої діти
Її роспинають».

Класовий характер такої полонофобії особливо роскривається у вірші «Ляхам», де поет ідеалізує ті часи, коли козаки «братались з вольними ляхами», аж поки «неситиї ксьондзи, магнати нас порізнили, розвели». Отже оті зненавиджені ляхи — то ксьондзи, магнати, шляхта, а не взагалі ляхи, бо з вільними ляхами «ми б і досі так жили», себ - то братались б.

Так само й москалефобія має соціяльну основу протесту селянства проти панів, здирства бюрократії та «христолюбивого воїнства». Так само й німцефобія виявляє опір селянства проти натиску капіталу й визиску. Так і цілий націоналізм Шевченків ґрунтується на класовій ненависті закріпощеного мужицького народу проти всіх верств, що над ним стоять і його визискують та мають ріжноманітне національне обличчя, не виключаючи й свого — українського.

Через те немає у Шевченка ніякого упередження проти взагалі чужинців, проти народів, не звязаних станом посідання з його народом. Через те ж він так прихильно ставиться до всіх гноблених народів, і не тільки до слов'янських, а й до «бусурманських», як оті оспівані ним кавказькі герої — борці за волю, як киргизи, то-що.

Тому то Шевченків націоналізм нічого спільного не має з тим зоологічним націоналізмом, що сіється чорносотенством і всіма гнобительскими класами, як засіб проти революції «роботящих рук».

IX.

БУНТ ПРОТИ ОФІЦІЯЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА.

Класова протилежність закріпощеного люду, Шевченкової «громади у сіряках» до поміщиків, ворожість до гнобительського панства, прагнення волі та поривання заразом покінчити з кріпацьким ярмом, — загалом суспільна свідомість поневоленого селянства, піднімаючись до розуміння сути суспільних відносин, виходячи з вузького обрію суто мужицької філософії своєї волости, своєї хати, неминуче мусить приходити до цілковитого заперечення всього суспільного ладу, збудованого на визискові кріпацької праці, до боротьби проти всіх основ його.

Селянство в масі своїй самостійно, як класа, ніколи не піднімається до такого загального розуміння суспільного устрою та до одностайної боротьби за свої класові інтереси, бо по суті воно не становить і виразної класи, будучи аморфною, роспорошеною, роз'єднаною в кращому разі на окремі громади, суспільною масою, що стає соціяльно активною лише йдучи за проводом інших клас. Без такого проводу революційно активної й об'єднаної класи з центрами свого скупчення в містах — селянська боротьба за свої інтереси завжди

виливається в окремі бунтарські вибухи, роз'єднані спроби покінчити зо своїм безпосереднім гнобителем — поміщиком (убивство, підпал маєтку), а не з цілою системою. В кращому разі така боротьба виливається в гайдамаччину, пугачівщину, жакерію, але уже й таких розмірів їй надають інші класові угруповання (козацька сірома в гайдамаччині, уральські робітники й козаки в пугачівщині, робітники копалень і ремісники в селянських війнах Німеччини, то-що). Обмежуючись виступами проти своїх найближчих і безпосередніх ворогів, селянська боротьба сама собою не скеровується проти державної влади, як захисниці інтересів гнобительських верств, не прагне до захоплення її. І як фінал таких бунтарських вибухів села чи й волости з'являється як раз державна влада з військом, екзекуціями, тюрмами та сибірською каторгою і таким чином відновлює «лад».

Шевченко віддав належну данину цьому мужицькому бунтарству. Його опоетизування гайдамацької різанини, його накликування суду й кари на гнобителів кріпацького люду, його задоволення з приводу окремих росправ кріпаків над своїми панами виявляють це вповні. Але Шевченкове бунтарство що до розмаху його поривань, що до мети стоїть далеко вище від звичайного мужицького. Він не тільки закликав повісити розбійника-поміщика, але й кликав «царя до ката повести», скерувавши всю силу свого поетичного протесту проти царської держави, проти царату, що завершує собою систему визиску й гнобительства.

Російська держава того часу трималася на трьох кітах: самодержавіє, православіє й народність, що в перекладі на мову суспільних відносин означає: цар, попівство і дворянство, — сили панування. Ясна річ, що мужикові суто емпірично найлекше визначити своє відношення до пана. Пани безпосередньо душать і визи-

скують кріпаків. Не так ясне відношення до якогось далекого царя, так далекого від селянської хати, що він набирає майже мітичного характеру. Відома є уява селянського світогляду, що цар або ж не знає панських кривд мужикові, або ж пани не допускають до нього правди, а то б він допоміг мужицтву. Соціяльно-економічні підвалини таких уяв висвітлювалися уже в другому розділі. І коліївщина, і пугачівщина, і навіть пізніші рухи селянські не могли обійтися без атрибуту царської влади. Навіть революціонери, як наприклад Стефанович, пробували підняти селян на повстання ріжними «царськими» грамотами[1]).

Шевченко що до цього стояв на далеко вищому — уже революційному — щаблі суспільної свідомости. Від протесту проти кріпацького ярма, від ненависти та проповіди пімсти й кари панам він логічно перейшов до цареборства й протицерковної та протипопівської позиції.

Немає сумніву, що до повного заперечення царсько-дворянсько-попівського суспільства, збудованого на кріпаковласницьких відносинах, Шевченко в значній мірі підійшов через свій український патріотизм, як вираз його соціяльного звязку з закріпощеним народом придушеної країни. Проти абсолютизму й царської влади він насамперед повстав, як проти гнобителя України, як проти сили, що панам на Україні народ закріпостила, зліквідувавши попереду «козацьку волю», зруйнувавши Січ і т. д. Із такого патріотизму випливає призирство до «отечества», звязаного з «престолом». Оце «отечество» — патріотизм до офіціяльної Росії Шевченко тільки висміював, особливо в своїх українських панах. Досить навести кілька уривків з «Коб-

[1]) «Чигиринська справа» Стефановича 1873-1875 р. р.

заря», щоб початкову пружину цареборства побачити наочно.

Колишніх козацьких героїв, що боролися

«За честь, славу, за братерство,
За волю Вкраїни» —

Шевченко протиставляє своїм сучасникам-землякам, що й дітей своїх продають москалеві, як лепту

«Престолові, отечеству».

Це «отечество» поет не мислить окремо від царя і знов глузує над патріотами його —

«Бо ви й самі не знаєте,
Що царики коять,
А кричите, що несете
І душу і шкуру
За отечество»

говорить він своїм панам-поміщикам. Такий «патріот» у Шевченка виступає, як «щедрий та роскішний» гнобитель-лицемір, що

«Все храми мурує,
Та «отечество» так любить,
Так за ним бідкує,
Та так з його, сердешного,
Кров, як воду, точить!..»

Нарешті, найвища міра глуму над «отечеством» — це поставления його поруч з «новими петлицями» в царських розмовах («Сон»).

І от починається критика цього «престол-отечества». «Сон» і «Кавказ» можна вважати за перли її. Від малюнку соціяльного лиха, плачу людського, того раю, де «латану свитину з каліки знімають», «Сон» перено-

сить нас туди, де заводиться пружина цього лиха, і дає малюнок державного ладу й системи урядування в такій своєрідній формі:

«За панами — панства, панства
У сріблі та златі.
Мов кабани годовані,
Пикаті, пузаті» —

а серед них, звичайно, цар — вершок урядової й суспільної піраміди.

«Дивлюсь: царь підходить
До найстаршого, та в пику
Його як затопить!
Облизався неборака,
Та меншого в пузо —
Аж загуло!.. А той собі
Ще меншого туза
Межи плечі; той — меншого,
А менший малого,
А той дрібних; а дрібнота
Уже за порогом
Як кинеться по улицях,
Та й давай місити
Недобитків православних».

Це є, звичайно, глузлива сатира, для тонкого мистецького вуха, мабуть, груба. Але яка вона правдива політично! Централістичний абсолютизм з нагаєм, як основним способом урядування, виявляє тут свою надуту пику. У такому ж глузливому освітленню виступає й підпора абсолютизму — бездушна вимуштрована армія —

«Мов журавлі
Замуштрували москалі:
Нагодовані, обуті
І кайданами окуті».

Друга підпора абсолютизму — його виконавчий апарат — бюрократія, апарат здирства, хабарництва й гнобительства, п'явки за виразом Шевченка.

«От і братія сипнула
У сенат писати,
Та підписувать, та драти
І з батька, і з брата.
А між ними і землячки
Де-де поглядають» —

не проминув і їх зачепити своїм гострим пером поет. Глузливий тон виявлення царського ладу з його атрибутами переходить у трагічний там, де починається протест. Тут протест цей проти цілого ладу як раз і має національний характер. Осьде пам'ятник цареві Петрові І з написом цариці Катерини — викликає у поета лютість до них, як до катів України.

«Се той п е р в и й, що роспинав
Нашу Україну,
А в т о р а я доконала
Вдову-сиротину.
Кати, кати, людоїди.
Наїлись обоє,
Накралися!..
Тяжко, тяжко мені стало,
Так, мов я читаю
Історію України».

А ця історія нагадує йому, що «проклятий, неситий» цар «болота засипав благородними кістками» козацькими, «поставив столицю на їх трупах катованих» і Полуботка — «вольного гетьмана голодом замучив». Отже тут іще заперечення царату походить від національного романтизму. Такий самий його характер і в «Великому льохові», де «три душі» не мають приступу в рай за те, що одна при житті гетьманові Бог-

ланові з відрами «в-повні шлях перейшла», коли «він їхав в Переяслов Москві присягати», друга, —

«Що цареві московському
Коня напоїла
В Батурині, як він їхав
В Москву із Полтави»,

а третя — цариці усміхнулась, не знаючи, що вона є «лютий ворог України». Але вже в «Кавказі» критика суспільного ладу визволяється від національно-патріотично-українського підходу та набирає і ширшого, і глибшого характеру. Маючи темою протест проти завойовницької політики Росії на Кавказі, поезія ця удари гострої критики скеровує і на царат, і на православіє з їхніми тюрмами, кайданами, храмами та іконами, ганьбить гнобительство народів, кріпацтво, бичує грабіжницьку війну, що розливає річки сліз і крови, де «утопить всіх цариків би стало», —

«Не ріки, — море розлилось
Огненне море» —

підкреслює поет. «Лягло кістьми людей муштрованих чимало», і все то на те, щоб загарбати у «лицарів великих» їхні чурек і саклю й сині гори, та щоб «просвітити» «догматами не просвіщенних» чужородців.

«У нас же й світа!.. Як на те —
Одна Сибір неісходима.
А тюрм? а люду? Що й лічить!
Од молдованина до финна —
На всіх язиках все мовчить...
Бо благоденствує!..»

Така політична критика, що з кожного рядка робить революційний заклик, зробила б честь і далеко пізнішому революційному поколінню. Оганьблення ж

завойовницької війни було викликом усьому офіціяльному суспільству, навіть і «освіченому». Політичні фарби цього твору чергуються з релігійними — з критикою православія цареславного.

«У нас
Святую біблію читає
Святий чернець, і научає,
Що царь якийсь-то свині пас
Та дружню жінку взяв до себе,
А друга вбив — тепер на небі!
От бачите, які у нас
На небі...
...В нас дери,
Дери та дай,
І прямо в рай,
Хоть і рідню всю забери!»

Грабіжницька й лицемірна суть православного християнства (або «візантійства», як його звав Шевченко) знаходить найкращий вираз у таких рядках:

«Храми, каплиці і ікони,
І ставники, і мірри дим,
І перед образом твоїм[1])
Неутомимі поклони —
За кражу, за війну, за кров, —
Щоб братню кров пролити, просим,
А потім в дар тобі приносим
З пожару вкрадений покров...»

На таку критику, на таке викривання справжньої сути суспільного ладу, що ховає своє експлоататорське обличчя за релігійними покровами, здатні бувають лише пригнічені, роботящі класи. Класова суть царату Шевченкові була цілком ясною. Вона роскривається в таких словах, звернутих до земних владик:

[1]) Себ-то Христа. А. Р.

«Доколі будете стяжати
І кров невинну розливать
Людей убогих, а багатим
Судом лукавим помагать?»

Царська держава, як апарат панування багатих над убогими з її «судом лукавим» для оборони цих багатих знаходить тут свою поетичну формуловку. Проти такої держави з її неволею для трудящих, рабів панських, Шевченко повстає й нащадкам своїм заповідає —

«Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте,
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте».

Усі вищецітовані поезії Шевченко написав переважно у 1845 році, себ-то як раз тоді, коли він перебував у колі українських панів, коли він знався з київськими слов'янофілами. І коли порівняти їхню єлейну проповідь кротости й непротивленства, їхній страх перед усім революційним, з оцими рядками — закликами кров'ю гнобителів окропити волю, то цілковита класова протилежність Шевченка до його учених приятелів стане досить наочною. В усіх виявах царсько-дворянського ладу, в усіх його політичних кроках він вбачає гнобительство й грабіжництво. Опинившись на засланню в Закаспійській пустелі, він і там реагує на цю загарбницьку політику —

«Од спокон-віку і до нині
Уже й твердині поробили,
Ховалась од людей пустиня,
А ми таки її знайшли;
Затого будуть і могили —
Всього наробимо колись».

Так само, як і в «Кавказі», ходу завойовницької політики абсолютизму поет виявляє, як наступ тюрем, кайданів, кнута й неволі на незачеплені ще царською «цівілізацією» та візантійською церковщиною народи.

Таким чином протицарська поезія Шевченкова, в процесі розвитку його соціяльно-творчого генія де далі набирає все ширшої основи. На початку Шевченкове цареборство виникло з його українського націоналізму, що знов таки основою мав закріпощений нарід селян, потім воно перейшло у всебічну критику російського абсолютизму взагалі без огляду вже на Україну, а ворожість до російського царату з часом розвинулася в принціпіяльне заперечення царської влади взагалі для всіх часів і народів. Усіх царів — і біблейських, і стародавньо-слов'янських — Шевченко виводить, як катів. І щоб удари його по царатові взагалі були дошкульніші, він за об'єкти їх обирає найуславленіших із них, «святих» царів — біблейського Давида, «святого пророка», «неситого царя» й «старого котюгу»; слов'янського — Володимира теж «святого» та інш. Інтересний підход цієї поезії «Царі». Автор кличе собі «стареньку сестру Аполлона», щоб заходитися у-двох

«Царів, або що, воспівать!
Бо як по правді вам сказать,
То дуже вже й мені самому
Обридли тії мужики,
Та паничі, та покритки:
Хотілося б зігнать оскому
На коронованих главах,
На тих помазанниках божих»

та подержати у своїх, мужицьких, звичайно, руках «святопомазану чуприну». Явно глузливий тон уже заранні визначає характер отого «воспівання». І справді,

поет показує такі їхні «святиї» діла, що тільки й доводиться сказать:

«Бодай кати їх постинали
Отих царів, катів людських!»

Таке загальне відношення до всіх і всяких царів, князів і імператорів — «п'яних кесарів» — «Нерона лютого», або й сучасного поетові «злодія» Луї-Наполеона — випадково приводить Шевченка навіть до правдивих історичних уяв про них. От, наприклад, він у щоденнику свому згадує Святославову гору, названу так тому, що ніби то з неї Святослав — «цей п'яний варяг, розбійник, милувався з своєї ватаги (шайки), що пінила води святого Дніпра своїми розбійницькими човнами»[1]). Нема чого й казати, що в цій атестації героя старої Руси є далеко більше історичної правди, а ніж в усіх «історичних» і «учених» тлумаченнях про «державу» варягів та її «державних» мужів, що сучасні уяви про суспільство й державу прикладають до часів абсолютно відмінних.

Друга замітка щоденника спривоДу іншої гори, чомусь названої Царевою, виявляє загальне відношення поета до самої природи царської влади. «Коли цар зійде на таку гору, — занотовує Шевченко, — то це вже не дурно, а треба думати для того, щоб неситим оком оглянути околицю, скільки там (коли він вояка) за одним разом можна вбити вірнопідданих, а коли він, крий Боже, агроном, так це ще гірше, особливо, коли околиця виявиться неродюча, то він височайше повелить зробити її родючою, і тоді потом і кров'ю кріпака угноїться неродючий солонець»[2]).

---

[1]) Щоденник 7/IX 1857 р.
[2]) Ibid.

Ненависть Шевченкова до царів може зрівнятися лише з його ненавистю до панів, що для них він тільки й має такі епітети, як «лакейско-боярское сословие», грабіжники, розбійники і кровопійники, бо звязок царя зо своїм лакузницьким сословієм був для поета ясний. Але він обурюється не тільки проти того, що ці лакузи царя так

«Люд домуштрували,
Що сам фельдфебель[1]) дивувались
І маршировкою і всім,
І «благосклонні пребували
Всегда к єфрейторам своїм», —

він обурюється і проти всіх, хто терпить це царсько-боярське, або фельдфебельско-єфрейторське ярмо:

«А ми дивились і мовчали
Та мовчки чухали чуби, —
Німиї, подлиї раби,
Підніжки царськиї, лакеї
Капрала п'яного! Не вам,
Не вам, в мережаній лівреї,
Донощики і фарисеї,
За правду пресвятую стать
І за свободу! Роспинать,
А не любить ви вчились брата!
О, роде суєтний, проклятий,
Коли ти видохнеш?»

Такою пристрастю й люттю вибухає поет проти підлих рабів і царських лакуз у мережаній лівреї, себ-то знов проти тих самих панів. Найвищого розвитку ця ненависть до царів і панів набирає в останніх творах поета, писаних під кінець його життя. У свому прагнен-

[1]) Себ-то цар Микола. А. Р.

ню «святої волі» без царів і без панів він доходить до одчаю —

«Горе, горе!
Дрібніють люде на землі,
Ростуть і висяться царі» —

і з докором звертається до людей:

«О, люде, люде небораки!
На-що здалися вам царі?
На-що здалися вам псарі?
Ви ж таки люде, не собаки!»

Але кінець-кінцем поет закінчує активним оптимізмом. Торжество правди і волі мусить настати, бо це є прагнення мільйонів, в муках і печалі висловлене поетом:

«Муко, муко!
О скорб моя, моя печаль!
Чи ти минеш коли? Чи псами
Царі з міністрами-рабами
Тебе, о люту, зацькують?
Не зацькують! А люде тихо,
Без всякого лихого лиха,
Царя до ката поведуть!»

От у цих рядках уже вчувається важка хода повсталого народу, стихійний тероризм довготерпеливої маси, що раз зрушивши, уже ні на яку силу не зважає і поважно зробить своє діло — «рострощить трон, порве порфиру» і «без всякого лихого лиха» вчинить розправу над своїми гнобителями. Ця проповідь повстання й пімсти панам гнобителям набирає жорстокого характеру, коли поет іменем України пророчить її «лукавим чадам»,

«Що пропадуть вони лихі,
Що їх безчестіє і зрада,
І криводушіє — огнем,
Кровавим, пламенним мечем

Нарізані на людських душах;
Що крикне кара невсипуща,
Що не спасе їх добрий царь,
Їх кроткий, п'яний господарь!
Не дасть їм пить, не дасть їм їсти,
Не дасть коня вам охляп сісти
Та утікать; не втечете
І не сховаєтеся! Всюди
Вас найде правда-мста, а люде
Підстережуть вас, на то те-ж
Уловлять, і судить не будуть:
В кайдани туго окують,
В село на зрище приведуть,
І на хресті отім, без ката
І без царя, вас, опсуватих,
Ростнуть, розірвуть, розіпнуть,
А кров'ю вашою, собаки,
Собак напоять!»

Ці рядки дають найкращу відповідь тим лицемірним славельщикам Шевченка, що розносять галас про жорстокість революції. Пролетарська революція на ділі виявляє далеко менше лютости, ніж те, до чого закликає поет Шевченко. Зі своєю правдою-мстою і проповіддю катувань своїх соціяльних ворогів та знущання над ними він відбиває дух бунтарства й пімсти низової селянської стихії, коли вона зрушить зо стану терпіння й покори. Організація, система, плановість і доцільність у боротьбі не дуже прищеплюються до селянських рухів. Вони становлять властивість у боротьбі уже пізнішої суспільної формації — пролетаріяту. Селянство ж у роспалі боротьби виступає здебільшого як сліпа стихія, що на першому плані має нищення найближчих і безпосередніх ворогів, пімсту проти них. У звичайні часи роспорошена економічно селянська маса, в момент революційного вибуху, перетворюється в анархічну стихію, даючи повну волю руйнацькому інстинктові її. Така є в своїй основі психологія селянської

революції, і свій яскравий відсвіт знаходить вона в Шевченкові, як вираз запеклої класової ненависти кріпака до одвічних кровопійників-визискувачів, поміщиків з їхньою царською державою, як силою поневолення.

Тарас Шевченко з натхненням ветхозавітних пророків накликає отаку криваву революцію проти панів і царів. Тоді, як

«Окують царей неситих
В залізнії пута,
І їх, славних, оковами
Ручними окрутять;
І осудять неправедних
Судом своїм правим» —

тоді пригнічені убогі люде — роботящі голови і руки

«Спочинуть невольничі
Утомлені руки,
І коліна одпочинуть,
Кайданами куті».

Шевченко бачив і відчував розклад феодально-кріпаковласницького суспільства, він цілком правдиво називав дворянство «аристократично-гнилою породою», він говорив, що й під царями корінь «уже гнилий, уже червивий, і малий, і худосилий». Занепад кріпаковласницького ладу для цих часів 1858-1860 р. р. уже наочно був неминучий. Шевченко сподівався й бажав, щоб з ним загинув і царат, і всякий гніт, і неволя. Йому вчувалося вже, як замісць «рику самодержавного владики, царя неситого» —

«Плач великий,
Во-місто львичищого рика,
Почують люде, і той плач —
Нікчемний, довгий і поганий
Межи людьми во притчу стане,
Самодержавний отой плач».

Повстаючи проти царсько-шляхетського суспільства з його кріпацькими відносинами, Шевченко мусив ненавидіти й його охоронні сили муштруваної армії та стягати покров лицемірства й з религії, що освячує такий суспільний лад. І справді, — він ненавидів «візантійство» та «христолюбиве воїнство».

Миколаївська армія на тлі кріпаковласницьких відносин сама була їх відсвітом, і це інакше й бути не могло, бо військова, як і всяка інша, організація суспільства залежить від його економічної структури. Відносини поміщика й кріпака в армії відбиваються у відносинах офіцера й салдата. Військо з кріпаків, віддаваних до нього поміщиками, збудоване на рабських основах, під владою привілейованої офіцерської касти з дворян і дворянчиків, — така була армія кріпаковласницького суспільства. Палочна дисципліна, жорстока муштра, перетворення вояка в покірливого бездушного автомата—були умовами боєздатности такого війська, куди поміщики віддавали всіх тих, хто найменше корисний був у їхньому господарстві. Віддавання в москалі було одним із виявів гніту царсько-поміщицького ладу над закріпощеною верствою, переводилось, як кара за провини перед поміщиком і здебільшого падало на найнижчі шари кріпаків, на отих убогих вдовиченків сиріт та наймитів, що не могли відкупитись од салдатчини. Як вияв соціяльного гніту, виявляється салдатчина і в Шевченковій поезії, — вона показує нам вдову, що

«Шкандибає —
Під дзвіницю, сердешная,
Руки простягати
До тих самих, до багатих,
Що сина в салдати
Позоторік заголили».

Така ж сама доля жде й наймита —

«Щоб він де-небудь прихилився, —
То оддадуть у москалі».

Таке нагодоване й обуте і кайданами окуте «христолюбиве воїнство» — підпора царського ладу — викликало в поета огидливу антипатію, про що сам він писав: «Як пригадую, в дитинстві мене не вабили салдати, як це звичайно буває з дітьми. А як став я приходити до того віку, коли вже розумієш справи, — у мене прокинулась непереможна антипатія до христолюбивого воїнства. Антипатія зростала в міру стикання мого з людьми цього христолюбивого звання... Річ природня, що антипатія моя зросла до огиди. І треба ж було лукавій долі моїй так уїдливо люто поглумитись наді мною, штовхнувши мене в найсмердючішу гущу цього христолюбивого звання!»[1]). Через те саме «і бравий салдат здавався мені менше за осла подібним до людини» — говорить поет, з де-яким задоволенням констатуючи, що з нього так і не зробили салдата і що за десять років салдатчини він «не тільки глибоко, але навіть і поверхово не вивчив ні одного артикулу з рушницею»[2]). Те саме знаходимо й у поезії Шевченка про самого себе, про те, як що-ранку у неволі ждав він вечора,

«Бо на позорище ведуть
Старого дурня муштрувати».

Основа такої огиди до війська полягала в тім, що це була царська підпора, «русское оружіе», — відношення до нього визначало відношення до цілого само-

---

[1]) Щоденник 19/IX 1857 р.
[2]) Ibid.

державно - поміщицького ладу. Характерна з цього приводу згадка про одного зо своїх приятелів відомого Аф. Чужбинського, що залишився винен Шевченкові 23 карбованці і на нагадування нужденного поета — рядового салдата — «навіть віршами не відповів». Та не в цім справа, а от у чім: «Минулої зіми, — занотовує Шевченко, — у фейлетоні «Р. Инвалида» бачу на довжелезних стовбцях довжелезного українського вірша . . . — огидні й підлі лестощі «русскому оружию». Ба — гадаю собі — чи не мій це приятель так утнув! Дивлюся — справді він: А. Чужбинський. Так ти, мій любий, живий і здоровий, та ще й підлоти навчився». Ця зайва риса ще раз підкреслює, які то були Шевченкові землячки з панів, що один, припавши до царських ніг («царь, дай бог йому здоровля й довгого царствования»), назвав поезію Кобзаря «п'яною музою» (Куліш), другий від колишньої слов'янської спілки докотився до царської імперії і говорив про «донкіхотські мрії про місцеву політичну незалежність» України (Костомаров). Третій відзначився лестощами до «русского оружия» (Чужбинский). Четвертий став царським цензором (Лазаревський) і так далі... Всі вони пішли своєю стежечкою, швидко зліквідувавши молоді панські пориви до волі. Один тільки Шевченко й міг про себе сказати, що й через десять літ заслання «ні одна риса в моєму внутрішньому образі не змінилася». А коли й змінилася, то в зовсім протилежний від його приятелів бік: «Деякі речі проясніли, округлились, прийняли природній розмір і образ», як він сам себе характеризує.

Проясніло розуміння природи суспільного устрою з його гнобительською трійцею: цар, поміщик і піп. Особливо округлилось, краще сказати загострилося розуміння ролі жрецько - попівської касти — авторитетом всіляких релігій, в тому числі й православія,—освя-

чувати рабовласників, кадити «димом фіміяма перед порфіродними ідолами» та задурювати голови пригнічених мас. На доказ цього можна навести такі просто блискучі рядки з поезії «Саул», писані уже в 1860 році:

«А маги, бонзи і жерці
(Неначе наші пан-отці)
В храмах, в пагодах годувались,
Мов кабани царям на сало
Та на ковбаси. І царі
Самі собі побудували
Храми, кумирні, олтарі —
Раби німниї покланялись».

Ще виразніше роскрив Шевченко звязок між релігією й командними класами, давши правдиву політичну оцінку православію. Повертаючись із заслання на пароплаві по Волзі та пропливаючи повз місто Чебоксари, де «принаймні на - половину будинків і церков», поет приводу цього факту ставить і розвязує таке питання: «Для кого й для чого їх (церкви) побудовано? Для чувашів? Ні, для православія. *Головний вузол московської старої внутрішньої політики — православіє*»[1]). Така ясність політичної думки ставить уже Шевченка вище над його суспільством. До неї він прийшов своїм протестанським розумом, бачучи, як це православіє з лицемірною єлейністю допомагає панам визискувати кріпака, проповідуючи йому богоданність його стану, усім своїм ритуалом доводить йому природність рабства, виховує в ньому покору й терпіння на землі, обіцяючи натомісць рай на небі. А Шевченко повставав проти соціяльного пекла на землії та закликав не до покори, а до бунту. Тому він так вітав кожен навіть маленький промінь світла, «що може пройти в здавлену по-

[1]) Щоденник, 17/IX 1857 р. Курсив мій. А. Р.

пами невольничу голову»[1]). Його протест проти цього здавлювання попами голови трудящого люду, проти того задурювання мас волею божею, що наказує їй терпіти гніт, злидні й рабство, набирає цілком антирелігійного характеру:

«брешуть боги,
Ті ідоли в чужих чертогах!»

Апотеоза революції в творах Шевченка, цілковите заперечення всього, що існує й охороняє лад неволі й визиску праці, повний його нігілізм що до цього, роздирання всіх завіс і покровів релігійних, безудержний бунт і ламання й вимітання на смітник всього встановленого й святого — з надзвичайною силою відбивається в невеличкому віршикові 1860 року:

«Світе ясний, світе тихий,
Світе вольний, несповитий!
За що ж тебе, світе-брате,
В своїй добрій теплій хаті
Оковано, омурано
(Премудрого одурено),
Багряницями закрито
І роспʼятієм добито?..
Не добито! Стрепенися
Та над нами просвітися!
Просвітися!.. Будем, брате,
З багряниць онучі драти,
Люльки з кадил закуряти,
«Явленими» піч топити,
Кропилами будем, брате,
Нову хату вимітати».

Цей вірш говорить уже за щось більше від селянської революції . . .

---

[1]) Щоденник, 10/XII 1857 р.

чувати
пог

X.

ПОГЛИБЛЕННЯ СОЦІЯЛЬНОЇ ПОЕЗІЇ.

Поруч із зростанням сили протесту в Шевченковій поезії проти командного ладу, поруч із загостренням його революційної свідомости поглиблювався й соціяльний класовий зміст її. Соціяльне походження Тараса відбилося що до цього на всій його творчості. Незмінна соціяльна основа його — то закріпощене панщиною селянство. Але й Турґенєв і Некрасов виводили в своїх творах мужиків. Шевченкові ж мужики трохи відмінні від турґенєвських або некрасовських. Його улюблені соціяльні типи — то найнижчі, найубогіші елементи кріпацького села. Безпритульний сирота, невільник, наймит або наймичка, бідна удова, нарешті покритка суть найчастіші типи поезії Кобзаря. Дитячі роки самого поета, — убога хата, раннє сирітство, панщина, тяжка праця, найми — лишилися глибоким карбом нарізані на його свідомості. Тому й суспільні відносини і побут кріпаків Шевченко відбивав так, як їх відчували найупосліджениші шари невільницького села. І в тій мірі, як муза Шевченкова все рідше зверталася до національних мотивів, у тій мірі, як гострішала його ненависть до офіціяльного суспільства та його підпор, — у тій самій

мірі частіше й виразніше виступають у поезії як раз ці найупослідженіші соціяльні елементи. Вони були такі рідні поетові, бо в їхній долі він відчував свою невільницьку долю. Тому то такі поезії з такими типами частенько мають автобіографичний характер, як от поезія «Як би ви знали паничі», «Козачковському», то-що.

Той кріпацький побут, що виніс його з убогої мужицької хати Тарас, уявляється йому в кожній згадці про село, хатки й природу, в кожній обідраній дитині поет бачить себе самого, і тому то так бере його печаль, коли уявляє він

«Малого хлопчика в селі:
Мов одірвалось од гіллі,
Одно-однісіньке під тином
Сидить собі в старій ряднині...
Мені здається, що се я,
Що се ж — та молодість моя;
Мені здається, що ніколи
Воно не бачитиме волі,
Святої воленьки! Що так
Даремне, марне пролетять
Його найкращії літа;
Що він не знатиме, де дітись
На сім широкім вольнім світі,
І піде в найми...»

Отаких соціяльних злиднів і малює найбільше поет, — то з глибоким почуттям до них, то з протестом проти їхньої нещасної долі. З великою симпатією накреслює Шевченко тип «Наймички». Він плаче над долею отого хлопа-козака, що

«Отак і виріс сиротою
У наймах. Сказано, — шарпак,
То й одружився собі так:
Узяв хорошу та убогу, —
Звичайне, наймичку» —

бо люте панство не дає такому сіромі й убогого щастя зазнати:

«До нитки звівся мій козак,
Усе на панщині проклятій...
...Отак його
Отой пан проклятий
Допік добре»,

що кінець-кінцем одняв у нього й жінку.

Та ці вбогі низи Шевченкового села, ці, сказати б, зародки передпролетаріяту терплять лихо й соціяльний гніт не тільки від поміщиків, так би мовити, природніх катів і гнобителів, але й у межах мужицької громади вони становлять продукт наміченого вже класового поділу села. І кріпацьке село не було одноманітне. Заможні й убогі уже на основі кріпацьких відносин ставали в суперечність між собою. Одні кріпаки — заможніші — й тягар панщини зносили легше, бо могли від неї відкупатися, а то й волю собі купувати. Більше того, серед них були й такі, що тримали наймитів. Природня річ, що найми хоч і становили вже в середині кріпацького ладу зародковий інститут буржуазних відносин, але поруч з панщиною й кріпацькою працею вони ставили наймитів під надмірний визиск. Нема чого говорити про мізерність оплати найманої праці. Коли ж додати до цього, що традиція кріпаковласницького батога навіть після скасування кріпацтва цілі десятки років супроводила найми, а не то що в Шевченкові часи, та виконання повинностей і до пана, то становище наймитівського шару кріпацького села буде досить ясне. («Пішов у наймити голодні злидні годувати»). Коштом як раз цих елементів село виконувало повинності й перед державою, віддаючи здебільшого їх у москалі. Цих же «білих негрів» поміщики продавали (фактично) і на ріжні інші роботи.

Отже село не з усякого боку було однакове, а його соціяльний вигляд залежав від того, з якого погляду на нього дивитись. Шевченко дивився на село поглядом його убогої частини, поглядом наймита, і в суперечностях цієї частини з заможною він стояв на боці першої. В цьому власне й криється основа натхненної його проповіди повстання — революції проти царів, панів і попів, і це має величезне значіння для суспільно-історичної оцінки Шевченка.

Поет-кріпак, сам вийшовши з убогого наймитівського шару селянства, з отого пекла, де «брати на панщину ходили», а сестри «в наймах виросли чужії» — відповідно й у своїй поезії відбивав класові противенства в середині самого кріпацького села. Багаті й убогі частенько виступають у Тараса зі своїми відносинами. Але як він їх виводить? От наприклад убога вдова («Сова», 1844 р.) з малим сином

«З горем та нудьгою
Пішла вона до сусідів
Поради просити...
Присудили сусідоньки
У наймах служити...
Пішла в найми... не минула
Лихої пригоди.
І день і ніч працювала,
Подушне платила...»

Але такий уже талан убогих, що

«Тече вода і на гору
Багатому в хату,
А вбогому в яру треба
Криницю копати.
У багатих ростуть діти —
Верба при долині;
А у вдови одним-одно,
Та й те, як билина».

Коли ж той син виріс, і вдові неначе усміхнулася доля, підкралися нові злидні, повезли хлопців до прийому в москалі. І от тут то й роскривається, як тягар рекрутчини падає на плечі убогих лише, бо інші

«Усе дрібні, усе малі, —
Все багатих діти, —
Той каліка-недоріка,
Той не вміє стати,
Той горбатий, той багатий, —
Тих чотирі в хаті.
Усі не в лад, усіх назад, —
В усіх доля — мати.
А у вдови один син,
Та й той як раз під аршин»,

бо нічим убогому відкупитися від салдатчини. Знову вдова

«Пішла в найми, за хліб черствий,
Жидам носить воду, —
Бо хрещені не приймають:
— Стара, кажуть, стала
Не здужає».

Поет не може лише спокійно малювати такі відносини. В кожному слові його — протест проти гніту багатих над убогими. Він так зазначає своє відношення до цього:

«Не дай, Боже, в багатого
І пить попросити!»

Таку саму вдову з дітьми виводить Шевченко і в 1857 році («Москалева криниця»). І тут він зазначає —

«Добре мати діток
Багатому: хвалить Бога
В роскошах; а вбогій
Вдові не до того».

Таким чином, соціяльний критерій, будучи прикладений до вияснення суспільних підвалин життя, світогляду й творчости поета-Кобзаря, наочно виявляє його, як поета убогих, найнижчих шарів людства, поета найтитів, поета, що в поезії відбивав їхні злидні й лиха, гніт над ними економічного й державного устрою, найгостріше протестував за них, і їхні поривання, їхні швидче інстинктовні, а ніж свідомі уяви й бажання що до зміни суспільства вкладав у своє *слово*. Своє безмежне бунтарство, революційний патос і повний нігілізм що до існуючого рабського ладу, прагнення до цілковитої руїни всіх його підпор Шевченко виніс і тільки й міг винести саме з цих убогих низів закріпощенного селянства. За це свідчить і така невелика риска, як от те, що любив він співати й пісню цих низів:

«Ой наступає та чорна хмара,
Став дощ накрапать, —
Ой там збиралась бідна голота
До корчми гулять» і т. д.

Кріпацька «неволя, робота тяжкая» найважчим тягарем лягала як раз на цю голоту, що знала в житті саме тільки пекло — соціяльне пекло «у нашім раї на землі», на тлі чудової природи. Суперечність між раєм природи і пеклом суспільства завжди найбільше обурювала Шевченка. Через те й визволення «трудящих людей» він мислить, як гармонію волі людської з вільною природою. Тоді, як прилетить на землю правда, тоді «спочинуть невольничі утомлені руки» і оновиться й сама природа:

«Оживуть степи, озера, —
І не верстовиї,
А вольниї, широкиї,
Скрізь шляхи святиї

Простеляться; і не найдуть
Шляхів тих владики.
А раби тими шляхами,
Без ґвалту і крику,
Позіходяться до-купи,
Раді та веселі,
І пустиню опанують
Веселиї села».

Характерно, що всі уяви Шевченка про майбутність, про краще життя, про волю неодмінно сплітаються з вільними степами, шляхами та веселими селами. Село стоїть в основі всього його світогляду. Од села-пекла він прагнув до села-раю. І «утомлені руки», й «трудящі люде» Шевченкові обов'язково є робітники землі, гречкосії. У своїх «Молитвах», співаючи гімни «робочим головам, рукам», поет у релігійній оздобі яскраво виявляє цю рільничу ідеологію своєї верстви. Максимум його бажань для своїх убогих людей — це

«Роботящим рукам,
Роботящим умам —
Перелоги орать,
Думать, сіять, не ждать
І посіяне жать —
Роботящим рукам».

Всі поезії Шевченкові з особливо яскраво виявленими соціяльними мотивами і з надзвичайною гостротою протесту, припадають переважно на останній десяток років його творчости. Хоч і раніше поет писав про мужиків та наймитів, але на початку він більше малював їхній побут, або виявляв моральні яковості («Наймичка»), але безперечно під кінець життя вони стають у нього виразніші соціяльно. Таке поглиблення соціяльного змісту Шевченкової поезії заступає собою національну романтику першої доби творчости. І так само,

як на початку національний момент переважав у всіх його творах, так під кінець переважним став момент соціяльний. Безумовно одною з причин цього була неволя поета на засланню. Це заслання поглибило його розрив з колишнім панським оточенням, його особиста доля гостріше підкреслювала звязок з його соціяльним оточенням, звідки він сам вийшов, — і убогий нарід поруч з ненавистю й протестом проти всіляких катів почав переважати в творчості цього часу. Піднесення найупослідженіших трудящих шарів людства досягає найвищого ступеня в трактуванню Шевченком постати «Марії». Ця Марія, «святая мати», що спородила «за волю росп'ятого мужа» (Христа) була *наймичка*. На таку височінь підносить поет

«Людей закованих моїх,
Убогих нищих...»,

за них він бореться своїм огненним словом і їх возвеличує:

«Возвеличу
Малих отих рабів німих.
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово...»

бо *слово* було єдиною його зброєю.

Возвеличення найнижчих верств суспільства, боротьба проти багатих і владик за кращу долю наймитів, прославлення людей трудящих, проповідь революції рідднить Шевченка з нащадком отих колишніх наймитів — сучасним пролетаріятом, що має в поетові-кріпакові свого безумовного попередника.

XI.

ЗАРОДКИ ІДЕОЛОГІЇ ПЕРЕДПРОЛЕТАРІЯТУ.

Основою своєю, як ми вже бачили, Шевченкова ідеологія була мужицька. Але Шевченко відбивав не загального абстрактного мужика-кріпака, а мужика з певним і конкретним соціяльним ухиленням у бік наймитівської голоти. У центрі його житечних прагнень стоїть бажання наймита бути добрим господарем, а зниження господаря до наймита він розглядає, природня річ, як нещастя. «До нитки звівся мій козак» — сумує він над долею одного з героїв своїх поезій — сиротинаймита, що піднявся був до стану господаря, а потім пан допік його так, що «хоч продавай хату та йди в найми». — «А був хазяїн», — з жалем зазначає поет.

Кожен наймит мріє мати «свою хатину», «одну хатиночку в гаю», мріє здобути собі хазяйствечко та стати добрим господарем-мужиком, здобувши собі таким чином права громадянства у сільській громаді, бо ці парії в кріпацькому суспільстві не мали ніякісіньких прав, навіть у своїй мужицькій громаді, не мали навіть того, що мав середній кріпак — своєї хати. І хоч ці шари наймитів і намагалися повернутися в дрібновласницьке становище та мали відповідну до цього психологію, але

вони вже становили собою продукт роскладу кріпацької економіки, в них зароджувалася вже нова суспільна формація, що мала дати початок найманому пролетаріятові для майбутньої відносно того часу буржуазної економіки. Нема чого говорити про якусь класову в сучасному значінню свідомість цієї голоти часів роскладу кріпацтва — її не могло бути. Але по-де-куди їхні поривання йдуть уже далі, а ніж намагання заможніших селян перетворитись у вільних від кріпацтва дрібних буржуа - господарів на своїй землі, під охороною буржуазної держави. Ці поривання можна знайти й у Шевченка: він говорить про землю всім даную і протестує проти панського торгу нею, він хоче полетіти за сині хмари, де «немає там власти, немає там кари», або натякає на якусь спільність майна —

«Чи є що краще, лучче в світі,
Як укупі жити,
З братом добрим добро певне
Пожить, не ділити?»

Такі натяки певних суспільних думок, бо думками їх ще назвати не можна, на ґрунті послідовного співчуття до вбогих і наймитів і неприязні до багатих, не кажучи вже за ненависть до панів, — ці натяки становлять уже щось близьке до зародків свідомости передпролетаріяту — тих безмаєтних убогих і невільницьких шарів феодально-кріпацького суспільства, що могли творити основу для ідей примітивного комунізму й первісного християнства.

Зі співчуттям до стародавнього, первісного вільного чабана, Шевченко складає собі ідеалістичні уяви про ці початкові кроки людської культури без царів, без катів, без князів і без темних рабів, значить без поділу на багатих і вбогих — без класового поділу й гніту в суспільстві. Він так малює цього чабана:

«В непробудимому Китаї,
В Єгипті темному, у нас,
І по-над Індом і Євфратом
Свої ягнята і телята
На полі вольнім вольно пас
Чабан, було, в своїому раї, —
І гадки-гадоньки не має:
Пасе, і доїть, і стриже
Свою худобу та співає.
Аж ось — лихий царя несе
З законами, з мечем, з катами,
З князями, темними рабами» —

і пішла від цього неволя, рабство та гнобительське панування царів, магів, бонз і жерців (та й наших пан-отців)[1]).

Для того, щоб Шевченкові думки про братолюбіє, рівність і волю набрали виразнішого й сучаснішого комуністичного характеру, для цього не могло бути ґрунту в кріпацькому добуржуазному суспільстві Миколаївської Росії, що стояла на століття позаду від Європи, де вже в Шевченкові часи був розвинений капіталізм, де пролетаріят виступав уже навіть як самостійна сила, і де науковий комунізм Маркса-Енґельса уже було проголошено. Шевченкові з його наймитами, здавле-

---

[1]) Драгоманов здвигує плечима з приводу таких уяв Шевченка про історію людства та культури, бо «не можна ж признати правдою, щоб царі завелись так, як росказує Шевченко («Шевченко, українофіли й соціялізм» ст. 108). Він трохи глузує з видуманого нашим Кобзарем «небувалого Риму за Нерона» («Неофіти»). Звичайно, дивно було б радити учитися історії — чи то Риму, чи то України — по Шевченковому «Кобзареві». Для цього звертатися треба зовсім до інших джерел. А от щоб студіювати й розуміти Шевченка, його ідеологію та суспільні основи її, щоб оцінювати суспільне значіння поезії Кобзаря, то ці «історичні» писання дають чудовий матеріял і з цього погляду мають і об'єктивну вартість. Не історичної правди в них треба шукати, а думки поетові аналізувати.

ними лещатами класових суперечностей зароджуваного буржуазного суспільства та кріпацького гніту, лишалося єдине джерело для мрій і боротьби проти царсько-попівської ієрархії кріпаковласницького суспільства, — це євангельський християнізм, ідеалізована первісна християнська церква з її проповіддю братолюбія, спільности майна, блаженства для нищих, з осудом для багатих і т. д. В таких умовах і для таких елементів протест проти суспільного — кріпаковласницького — ладу неминуче мусив виходити з критики його охоронної ідеології — офіціяльного християнства. Така критика знаходить собі зброю в євангелії. На неї спираються ріжноманітні селянські секти, на ній ґрунтуються й комуністичні поривання їх і практичні спроби відбудувати «церкву Христову», уряджуючи громадське господарство на комуністичних основах, як, наприклад, духобори.

Ми вже зупинялись на Шевченковій критиці попівства й візантійської церкви, при чому ця критика поширюється на подібні церкви й жрецьку касту всіх релігій. Він не тільки роскривав ролю попівської касти, як знаряддя царського ладу, але й самого «Візантійського Саваофа», оте «Всевидящее око», що спить в кіоті, стягав на землю й піддавав на сувору критику. В основі його релігійної філософії лежав, як ми бачили, пантеїзм. Бога він бачить і в сільській природі («сам Бог витає над селом»), і перед красунею Волгою він мимохіть робить знак релігійного шанування (перехристився); бога він бачить, як буде цитовано нижче, в усьому зримому й незримому світі. Що до християнства, то в біблії і євангелії він черпав близькі йому думки про братолюбіє і рівність, осуд багатим, цареборство та ін. Його критика богів, — і «ідолів в чужих чертогах», і «батечка на небеси», що може радиться з панами, як править ми-

ром, — наближається майже до атеїзму. І в той же час християнство стає для нього ідеалом суспільних відносин *на землі*. Він його трактує, як революційне вчення і як революційний рух проти кесарів, фараонів та фарисеїв.

В його «Неофітах» Христос та апостоли «слово правди понесли по всій невольничій землі», а те слово возвістило

«Любов, і правду, і добро,
Добро найкращее на світі —
То братолюбіє».

За цю правду Христа «мордували, во узи кували» і росп'яли, повісили між злодіями, як каже поет. Порівнюючи долю цього легндарного «божественного учителя» бідноти з сучасними борцями за волю, Шевченко цим самим роскриває революційну основу свого євангелізму. За що повісили Христа?

— «Не говорить
Ні сам сивий Верхотворець,
Ні його святиї
Помошники, поборники
Кастрати німиї.
Чи не за те, що й ми тепер
(Сам себе питаю)
Отакими злодіями
Тюрми начиняєм,
Як і син оцей Марії?»

До божественної ієрархії тут досить глузливе відношення. За те й християнство малюється не в світлі *небесних*, а в світлі *суспільних* відносин. Тому Шевченко з таким співчуттям ставиться до релігійно-революційних рухів (гусити, таборити), як рухів проти феодальної церковної організації, проти папства, кардиналів, прелатів і баронства за «євангеліє правди» («Єретик, або Іван Гус») за «просту, прекрасну ясну істину»

братерства, рівности й любови. В протилежність до цього він висміює «гидких суздальских идолів» і обурюється спривоу «найогиднішої вакханалії», себ-то церковної служби в честь апостолів (Петра й Павла), яких поет ідеалізує, як провозвісників цієї істини[1]). В церковній обстанові та «службі божій» з її декораціями Шевченко вбачав «щось тибетське або японське» протестуючи, що «при цій кукольній комедії читається євангелія», вбачаючи в цьому «найпідлішу суперечність»[2]).

Загалом первісний християнізм з його боротьбою проти попівства й церковної ієрархії, як одного з апаратів панування експлуататорів, з його запереченням божественности обрядової сторони релігії, з його примітивним комунізмом («братерством») був у Шевченка формою, що в ній він висловлював свої революційні й соціяльні вчення, як що так можна назвати його поетичну проповідь. І Христа Шевченко трактує не в дусі релігії, як бога,висміюючи тут же «сивого Верхотворця», а як «праведного чоловіка», що дав людству заповідь, як збудувати людські, суспільні відносини на землі, дав зброю «труждающим і обремененним» проти своїх «гордиїх владик» — кесарів і фарисеїв. Через те й «царство боже» поет стягає з небес на землю, обгортаючи релігійним покровом визволення убогих людей, закованих, невільників, уявляючи його, як суд божий над катами — царями та панами:

«Се Бог судить, визволяє
Довготерпеливих
Вас, убогих, і воздає
Злодіям за злая».

---

[1]) Щоденник, 29/VI 1857.
[2]) Щоденник, 16/II 1858.

Правда, такий революціонізм у релійгійній оздобі з примітивно-християнським комунізмом в ідеалі має середньовічний характер, він нас ніби переносить в епоху середньовічних селянських і плебейських рухів, хоча б до тих самих таборитів, що й Шевченкові давали натхнення, хоч історичні знання його про них були дуже й дуже невиразні, ледве чи далі йдуть вони від того, що

«Старий Жижка з Таборова
Махнув булавою».

Спривоу цієї біблійно-євангельської форми соціяльної поезії Шевченка дуже правдива є увага Луначарського: «Селянські війни в Німеччині XVI віку і рух пуритан в Англії XVII-го, що знайшли свою ідеологію в Біблії, духом, культурним рівнем своїм найбільше нагадують загальний духовий тип Шевченківської поезії. Томас Мюнцер, великий проводар селян; анабаптисти й левеллери, якийсь Іван Лейденський, ось люде, що найскорше зрозуміли б цілу душу Шевченка, душу, в котрій прагнення до правди, рівности, щастя для всіх, скороботна любов і великодушний гнів одягнені ще в релігійні вбрання невиразного старого світогляду»[1]).

Цей ідейний звязок Шевченкового світогляду з середньовічними «попередниками новітнього соціялізму» ледви чи має підставою знайомство поета з ними, але він такий разючий, що напрохується на порівняння. Майже всі думки Кобзаря можна знайти в єресі епохи реформації, що була «безпосереднім виразом селянських та плебейських потреб і майже завджи звязана

[1]) А. Луначарський. «Шевченко і Драгоманов» стаття в збірникові пам'яти Михайла Драгоманова. Харк. 1920 р. Мову цього очевидного перекладу я трохи змінив у цітаті. А. Р.

з повстанням»[1]). Така селянсько - плебейська єресь, як вияснює Ф. Енґельс, була поглибленням бюрґерської єреси міст: вона поділяла її вимоги «відновлення первісної християнської церкви та скасування осібної верстви священників», і таким способом удешевлення церкви, але одночасно йшла безмежно далі. «Вона вимагала відновлення рівности, що існувала по - між членами громади у первісних християн... Урівняння шляхти з селянством, патриціїв і привілейованих громадян з плебеями, скасування панщини, поземельного і інших податків, привілеїв і, принаймні, найгостріших ріжниць майна — ось ті вимоги, що ставилися з більшою чи меншою виразністю, як неодмінні висновки з доктрини первісного християнства»[2]).

Не потрібно доводити, що й Шевченкова боротьба проти «візантійства» за просту, ясну істину апостольського вчення, за братолюбіе і рівність («і царята і старчата — Адамові діти»), — за істину, осквернену лжеучителями, попами і прелатами («так звані учителі вселенські побилися, як п'яні мужики, на Нікейському вселенському соборі»), і його ідеалізація первісного християнського комунізму, і відношення до панщини та податків, — все церіднить його з селянсько - плебейською реформацією середньовіччя. Навіть більше: є й соціяльні умови такого споріднення між епохами й людьми, відокремленими трьома століттями. Середньовічні плебеї, не маючи ніякої власности і ніяких прав, придушені податками, витиснуті з рямок феодальних відносин та ігноровані феодальними установами — подекуди нагадують і Шевченківських наймитів, також позбавлених власности, також витиснутих навіть із кріпацької громади, також стиснутих подушним і панщи-

[1]) [2]) Фр. Энгельс. «Крестьянская война в Германии» Госиздат, Петербург, 1921, стор. 45—46.

ною. І там, і тут «хіліястичні мрії перших віків християнства» могли знаходити серед цих шарів добрий ґрунт, що приводило їх до невиразного передхоплення у фантазії такого ж невиразного комунізму.

Таборитський рух після своєї перемоги намагався втілити в життя ці ідеї християнської рівности і деякої спільности майна, що́ викликано було військовими потребами[1]). В ученню таборитів були й такі пункти:

«В цей час на землі не повинно бути ні королів, ні владарів, ні підданих; податки мусять бути скасовані; ніхто не може примусити до будь-чого іншого, бо всі повинні бути братами й сестрами».

«Подібно до того, як у місті Таборові немає нічого твого або мого, але все спільне, так і для всіх людей все повинно бути спільним, і ніхто не може мати власности; а хто її має, той творить смертний гріх»[2]).

Що до першого з цих пунктів, то до нього зводиться майже вся Шевченкова соціяльна поезія. Не так виразно відбиває вона ідею спільности майна, але все ж і на неї натякає. Поет, як уже доводилося, протестує проти торгу землею, всім даною, говорить, що найкраще вкупі жити, не ділячи майна. Він же міркує сприводу царських палат, що

«Як би то, думаю, як би
Не похилилися раби,
То не стояло б над Невою
Оцих осквернених палат;
Була б сестра і був би брат;
А то... нема тепер нічого, —
Ні Бога навіть, ні пів-бога:
Псарі з псарятами царять,

---

[1]) Свого роду «військовий комунізм» у середньовіччі в межах околиці Таборова.

[2]) К. Каутский. «Предшественники новейшего социализма», ч. I, ст. 213.

А ми — дотепні доїзжачі
Хортів годуємо та плачем...»

Тут, як у каплі води, і бажання, щоб раби вийшли із покори, і мрії про братерство, звязане з царством бога, бо поки панують царі та псарі, доти немає навіть і півбога, бо, як говорить Шевченко в іншому місці, бога

«Пани вкрали, та в шкатулі
У себе ховають», —

загалом поетичні мрії, що в конкретній формі, продиктованій революційною епохою селянських воєн, знаходимо їх у примітивно-християнсько-комуністичній ідеології цих воєн.

Але ніде подібність Шевченкового світогляду до світогляду селянсько-плебейських революційних елементів доби реформації не виступає так яскраво, як коли ми порівняємо вчення славетного провідника селянської війни в Німеччині Томаса Мюнцера і соціяльну поезію Тараса Шевченка — не провідника, а лише проповідника такої війни на Україні. Ця подібність і в ідеології, і в тактиці, і навіть в особистому характері цих двох людей, відокремлених одне від одного історичною епохою в три віки, така разюча, що коли б можна було припустити хоч якесь знайомство Шевченка з історією Мюнцера, то його треба було б визнати за наслідувача Мюнцера. Але дані біографії Шевченка не дають ніяких підстав гадати про таке знайомство. Коли взяти на увагу, що навіть про гуситський рух наш поет не міг дістати більш-менш порядних історичних відомостей та джерел і не минав ні одного випадкового чеха в Київі, щоб зібрати в нього історичні та географічні відомості про те, що його інтересувало, — і це в часи захоплення слав'янізмом, коли чехи були в осередкові

цієї тоді «свіжої ідеї», — то що вже говорити про «німців», таких нелюбих, про німецьку селянську війну та її ватажка.

Мюнцер виступив у 20-их роках XVI віку, як проповідник і політичний агітатор та як представник і ватажок *революційної* плебейської партії в протилежність буржуазній *реформації* Лютера. Спочатку й він, як і Лютер, закликав князів стати на бік народу (так само, як Шевченко земляків - панів) і повстати проти попів і взагалі католицької церкви — цієї фортеці феодалізму. Своє вчення він висловлював, природня річ, у релігійній формі. «Його теолого-філософська доктрина критикує всі основні пункти не тільки католіцизму, але й християнства взагалі. Під християнськими формами він навчає пантеїзму»[1]), проповідуючи, що людина «повинна знати, що Бог перебуває в ній, що він не вигаданий, не перебуває за тисячі миль від неї, але що небо й земля повні Бога»[2]). Цікаво порівняти з цим запис Шевченка в Щоденнику, де він «присутність всемогутнього творця вселенної в усьому зримому й незримому нам світі» називає старою, як світ, істиною[3]). Як бачимо, ці двоє людей говорять однією мовою, не вважаючи на 300 років часу по-між ними.

Правда, по-між ватажком німецьких революційних воєн XVI віку й українським поетом революціонером XIX віку стояв багато ближчий до Шевченка що до часу й місця, а також близький до нього своєю релігійною ідеологією український мандрівний філософ XVIII віку Григорій Сковорода, і він своєю критикою релігії й церковщини, своїм пантеїзмом, — сполученням бога з при-

---

[1]) Фр. Энгельс. «Крест. война в Германии», ст. 56.
[2]) К. Каутский. «Предшественники новейшего социализма», стор. 271.
[3]) Щоденник, 11/VII 1857 р.

родою й життям серед неї, безперечно вплинув і на Шевченка. Сам поет, як уже зазначалося мимохідь, іноді згадує про Сковороду, хоч і не захоплюється ним. Як виразник протесту кріпацько-наймитівських низів суспільства проти царсько-поміщицького гнобительського ладу, Шевченко все ж лишається значно ближчим до далекого йому часом і місцем революційного ватажка Мюнцера, а ніж до свого недалекого попередника, самітного що до суспільства еґоцентрика — філософа-гуманіста Сковороди.

Христа Мюнцер уважав (Шевченко, як уже відомо, так само) не за бога, а за людину, пророка й учителя. Його філософія релігії через пантеїзм, як перехідний щабель, наближалася до атеїзму (у Шевченка теж), а політична програма — до комунізму. «Ця програма, — каже Енґельс, — є не так узагальнення вимог тодішніх плебеїв, як геніяльне передхоплення визвольних вимог пролетарських елементів, що ледве тільки розвивалися ще серед цих плебеїв — ця програма вимагала негайного встановлення царства Божого, провіщеного тисячолітнього царства на землі, способом відновлення первісної церкви і скасування всіх установ, суперечних до цієї удано-справжньої, а в дійсності дуже нової церкви. А під царством Божим Мюнцер розумів не що інше, як становище суспільства, де нема ні класових ріжниць, ні приватної власности, ні самостійної державної влади, чужої членам цього суспільства. Всіх властей, що існують, повинно скинути, як що вони не покоряться й не прилучаться до революції; всі роботи й усі добра мусять стати спільними, і мусить бути встановленою цілковита рівність»[1]). Для здійснення цієї програми Мюнцер проповідував силу меча. Він говорив, що «головні

[1]) Фр. Энгельс. «Крест. война в Германии», ст. 57-58.

лихварі, злодії й розбійники — то князі та лицарі... вони грабують і здирають шкуру з селян та ремісників... Ці панове самі поводяться так, що вбога людина стає їхнім ворогом. І тому, закінчує Мюнцер свою промову, «я буду підбурювати народ»[1]). У другому агітаційному творі Мюнцер роскриває владарів свого часу, які перетворили бога в «розмальованого чоловічка» (чим гірші від цього «суздальські ідоли» у Шевченка?). Мюнцер віщує, що «безбожники будуть повалені, а нижчі будуть возвеличені», що загинуть «дужі, безбожні тирани»[2]).

І всі заклики Мюнцера до повстання, і його ненависть проти попів, князів та лицарів, і програма християнського комунізму, — все це в тих чи інших відмінах, до речи невеликих, не істотних, відповідно до відмін Шевченкової епохи — знаходимо і в поезіях нашого Кобзаря. Мюнцер *діяв* у епоху «чистого» феодалізму з владою князів та римської церкви і був представником селян - кріпаків і плебеїв, а Шевченко *писав* в епоху кріпаковласницького абсолютизму з владою царя, поміщиків та візантійської церкви; його соціяльна верства — ті самі кріпаки селяне та наймити. Тут, як бачимо, є й ріжниці, є й однаковість. Однакова суспільна підвалина в обох цих людей, а саме: убогий народ, поневолені селяне, наймити й плебеї та однакова їхня суспільна ідеологія, однакова класова ненависть до гнобителів. Ріжниця лише в об'єктах цієї ненависти: там князі та лицарі, тут царі й пани, та й то є й однакові об'єкти — дворянство, попівство й феодально - кріпацька церква. Мюнцер був ватажок революційного руху, і тому він мусив звернути багато увати на формулування своєї по-

---

[1]) Фр. Энгельс. «Крест. война в Германии», ст. 59.
[2]) Ibid., ст. 59 - 60.

зитивної програми, бо нею організовував боротьбу. Шевченко був поет доби росквіту абсолютизму й кріпацького ладу, тому в нього гостріше виявлені моменти протесту й бунтарства за кошт меншої виразности позитивної програми, але й у натяках висловлює вона в основі те саме, що й Мюнцер.

З часом в ході революційної боротьби Мюнцерова проповідь ставала що раз гострішою. Особливо, коли, бувши на чолі влади міста Мюльгаузена, він починав розуміти, як перекручено прищеплюються його ідеї до життя, даючи замісць християнського комунізму буржуазний республіканізм. Та класа, що в комунізмові має свою суспільну ідею, «ледви - ледви тільки народжувалась». Як і Шевченкові наймити, так і Мюнцерові плебеї становили лише зародки пролетарської суспільної формації, в них сучасний пролетаріят мав своїх попередників, в них зароджувався в феодальному суспільстві той передпролетаріят (Vorproletariat), що став сучасним пролетаріятом лише в буржуазному суспільстві.

Таке виродження ідей Мюнцера на практиці ще більше запалювало його, доводячи до революційного фанатизму. «Наївний юнацький гумор його революційних памфлетів, — як характеризує Мюнцера під кінець його діяльности Енґельс, — зовсім зник; спокійної з логічним розвитком мови, що була йому раніш не чужа, теж більше немає. Мюнцер тепер увесь пророк революції; він безупинно роздуває ненависть проти командних клас, роспалює найдикішу пристрасть і говорить лише в тих виразах, які релігійний і національний запал вкладав в уста ветхозавітним пророкам»[1]). Цю характеристику без ніяких змін можна прикласти й до

[1]) Фр. Энгельс. «Крест. война в Германии», ст. 120.

Шевченка. Справді, коли пригадати його революційний гумор у поетичному памфлеті «Сон» і порівняти його з проповіддю кари, ненависти і лютої розправи в останніх творах не тільки з ветхозавітним запалом, але й з темами біблійними (різні «Подражанія» пророкам), то аналогія з Мюнцером стане наочною. Причина цієї аналогії лежить не в особистих характерах цих двох людей з двох епох, але в їх соціяльних характерах. Мюнцер виділився з буржуазно-лютеранської реформації, як представник селянсько-плебейської революції; спочатку він кликав князів приєднатись до народу, а під кінець роспалював проти них «найдикішу пристрасть». Шевченко відокремився від поміщицького лібералізму, спочатку кликав своїх земляків панів обняти найменшого брата, а під кінець обіцяв їхньою кров'ю собак напоїти.

В обох цих випадках причина загострення класової ненависти представників найнижчих верств суспільства лежить у роспаді спочатку об'єднаної проти старого ладу опозиції. Поміркована фракція цієї опозиції (Лютер з містами, шляхтою й князями в XVI віці, українська козацька старшина в 1648 — 1649 р.р., буржуазія в новітніх революціях), — після першої ж бурі зраджує народні маси, нею ж і підняті до боротьби, та кидається в обійми реакції. Це поглиблює роскол і загострює класові суперечності. Таку еволюцію в ложці води що до суспільного її значіння, без ніякого революційного руху мас, пережили й Шевченкові приятелі з освічених поміщиків і кирило-методіївських братчиків. Репресія з боку царату, а потім віддалений гуркіт європейської революції 1848 року повергли їх до ніг абсолютизму. А Шевченко залишився при своїх невільниках — мужиках і наймитах, що й визначило поглиблення його революційної й соціяльної поезії.

Із цього порівняння ідеологій і людей, відокремлених трьома віками, кінець-кінцем виникає питання, який зміст має це порівняння і чи не говорить воно проти Шевченка? Мюнцерова ідеологія, породжена поривaннями ледве зароджених у феодальному суспільстві пролетарських елементів, геніяльно передхоплювала визвольні комуністичні вимоги сучасного пролетаріяту. Мюнцер нічого спільного не має з науковим комунізмом, але він стоїть на тому шляхові суспільного руху, що неминуче веде до сучасного пролетарського руху. Але Мюнцерова ідеологія у поета XIX віку, що пише свого «Кобзаря» в ті часи, коли Маркс і Енґельс заклали вже підвалини новітнього соціялізму й матеріялістичного світогляду — чи не є для цього часу християнський революціонізм річ безнадійно реакційна, хоч він і має невиразно-комуністичне офарблення? Так, очевидно, має нахил ставити питання і Драгоманов, коли він доводить несоціялістичність Шевченка і неуцтво його, беручи собі в свідки Сен-Сімона, Прудона й Фоєрбаха, та й годі, — до діялектичного матеріялізму Маркса - Енґельса ще й Драгоманов не дійшов, хоч жив на багато пізніше за Шевченка, і жив у Європі, і працю про Шевченка написав у 1878 році —і все ж за це й марксистами не вважається за реакціонера.

Але так ставити питання немає ніяких суспільно-історичних підстав. Хоч Мюнцер і накреслив свої комуністичні натяки ще в XVI віці, але «й після Мюнцера, — за посвідкою Енґельса, — ми на них знову натрапляємо в усякому великому народньому рухові, поки вони поступінно не зливаються з сучасним пролетарським рухом»[1]), і «багато з сучасних комуністичних сект не мали ще напередодні лютневої революції (1848 року)

[1]) Фр. Энгельс. «Крест. война в Германии», ст. 49.

багатшого теоретичного арсеналу, ніж «мюнцерці» XVI віку»[1]). І це в Європі з її культурним і економічним розвитком, з її капіталізмом. То що вже говорити про архаїчну, майже цілком феодальну Росію 1840 — 50-их років, в тому числі й Україну, затриману абсолютизмом на культурному рівні XVII — XVIII віку?

На ґрунті кріпаковласницьких відносин у царській Росії в добу найбільшої могутности абсолютизму та росквіту кріпацького ладу, що захиталися лише після кримської війни 1853 - 55 р.р., коли російський капіталізм ледви-ледви тільки спинався за допомогою царської влади на свої кволі ноги, себ-то в умовах, коли не існувало ще буржуазного суспільства, що на його основах розвивається робітнича класа, — в таких умовах не могла розвинутись і класова пролетарська ідеологія, а голови навіть і найнижчих верств такого суспільства не могли вмістити в собі *Марксового комунізму,* хоча б вони й чули про нього, чого насправжки не було ще.

Але ж такі елементи кріпацького суспільства, як от наймити, що випихаються із його рямок, що підпадають під гніт і визиск на ґрунті найманого рабства, не позбавляючись і рабства кріпацького, — такі елементи в своїх мріях не могли не сягати і за межі відносин «вільного» найму, хоч може багато в чому і передхоплювали ці — буржуазні — відносини (республіканізм, формальна рівність, воля визиску найманої праці, тощо). На такому зародковому ступені свого розвитку ці передпролетарські елементи не могли відбити в своїй свідомості чогось більшого за *Мюнцерів комунізм.* І Шевченко в поетичній творчості своїй приходить до уяв, так подібних до вчення Мюнцера, в силу того, що відбиває вона несвідомі поривання зародків пролетарія-

[1]) Фр. Энгельс. «Крест. война в Германии», стор. 57.

ту в кріпацькому суспільстві до кращого життя без хлопа й без пана себ-то без класового гніту та визиску. А що ці предки українських пролетарів — наймити — становлять продукт розкладу закріпощеного селянства, як і сучасний український та російський пролетаріят є селянського похождення, то й уяви їхні про своє визволення не виходять за межі «веселих сел».

Як Мюнцер зі своїми плебеями XVI віку, так і Шевченко зі своїми наймитами стоять на тому флангові суспільних відносин, що в розвиткові свому приходить до сучасної класової боротьби пролетаріяту та до сучасного комунізму Маркса - Енґельса.

З цього погляду й безмежне бунтарство Шевченкове, і його повний *нігілізм* відносно всіх підпор офіціяльного суспільства, його терористичні заклики до руйнування всіх святинь цього суспільства, заперечення релігії але ж у релігійній формі — стають зрозумілими, як вияви нарождення на тлі кріпацьких відносин передпролетаріяту з його несвідомими протестом і поривами, з його невиразною ще класовою природою. Власне поява в середині кріпацького суспільства таких упосліджених наймитівських соціяльних елементів, витиснутих уже з рямок патріярхальних відносин і придушених уже крім рабства кріпацького ще й рабством найманим, — поява цих елементів і характеризує нестерпучість дальшого існування кріпацького ярма. Вони, природня річ, найгостріше мусили відчувати на своїх спинах суперчності кріпаковласницького ладу. Ці наймитівські елементи суть виразники особливої напруженості соціяльної атмосфери в кріпацькому селі. Ця напруженість соціяльної атмосфери Шевченкової громади, переливаючись у його поезію, і робить її такою динамічною, що кожним словом, кожним рухом її думки поет рветься з задушливої атмосфери, прагне зруйну-

вати всі підвалини гнобительського суспільства, відкидаючи геть і заперечуючи все, що існує, все освячене охоронними силами ідеології командних клас. Говорити, що

«Будем, брате,
З багряниць онучі драти,
Люльки з кадил закуряти,
«Явленими» піч топити,
Кропилами будем, брате,
Нову хату вимітати», —

так говорити міг зародок лише тієї антирелігійної класи, що остаточно росквиталася з богом та з усяким іншим чортовинням, ставши на ґрунт послідовно матеріялістичного світогляду.

Характерно, як майже інстинктовно мужицько-пролетарська натура Шевченка тяглася до матеріялізму. Правда для нього ще неприступний (і невідомий) був матеріялізм Фоєрбаха-Маркса-Енґельса, але він дещо знав про французький матеріялізм енціклопедистів XVIII віку та про німецький ідеалізм XIX віку. І от як реагує на них наш Кобзар (про це маємо, правда, лише натяки в записках його в Щоденникові, але й ці натяки де-що говорять). Шевченко записує свої враження сприводу прочитаної книжки і так характеризує автора її: «Він так само віритъ у нежиттьову принадність німецького сухого й довгого ідеалу, як і покійний В. А. Жуковський». Трохи згодом уже трохи мнякше ставиться до свого автора за те, що той трохи змен шив свій ідеалізм. «Сьогодні й Лібельт здався мені помірковaним ідеалістом і більше схожим на людину з тілом, ніж на безплотного німця. В одному місці він (розуміється обережно) доводить, що *воля й сила духу не може проявитись без матерії*. Лібельт покращав у моїх

(чах», спішить зауважити приводу цього Шевченко[1]). Така похвала ідеалістові за те, що він обмовився матеріялістичною істиною, — до речи сказати, саму цю істину поет сформулював досить виразно, — виявляє в Шевченкові представника і революційної класи, і революційної думки. Матеріялізм на ріжних ступенях свого розвитку, завжди виступав у ролі ідейної зброї поступових клас проти реакційних. Матеріялізм Шевченка має природницький характер, як і у французьких енціклопедистів, бо на них він і спирається. Він, наприклад, заперечує ту ідеалістичну думку, що художник творець вище від своєї натури. «Мені здається, — занотовує поет, — що вільний художник настільки ж обмежений околишньою природою, наскільки природа обмежена своїми вічними, незмінними законами»[2]). Чому Шевченко не віддав перевагу німецькому ідеалізмові перед французьким матеріялізмом? В обох випадках виразником цих філософій виступала буржуазія. Але французька буржуазія (було це напередодні Великої Революції) виступала, як революційна сила проти феодалізму і всі підвалини його піддала на критику розуму, матеріялізм став зброєю проти старого ладу й зокрема проти духовенства. Німецька ж буржуазія вже не була революційною, а розвивалася (як і російська) під крильцем абсолютизму. Тому і в філософії вона ідеалістична; а матеріялізм продовжував розвиватись уже як діялектичний матеріялізм, як філософія пролетаріяту. Шевченко-революціонер не міг приняти «сухого й довгого» ідеалізму, бо він рвався вперед, а його ненависть до абсолютизму, візантійства й кріпацтва єднала його з французькими матеріялістами, що силу своєї філософії теж вертали проти абсолютизму й духовенства. Можна за-

[1]) Щоденник, 9,11 липня 1857 р. Курсив мій. А. Р.
[2]) Ibid., 12/VII 1857 р.

перечити, що таке співчуття до натуралістичного мате
ріялізму ще не означає зародження в ньому пролетарсь
кого світогляду, що може він у ньому лише передхоплю
вав буржуазну демократію. Безперечно, що Шевченк
своїми гаслами волі, рівности й братерства та вперти
цареборством без виразности позицій у сфері соціяльно
економічної боротьби міг сприяти формуванню буржуаз
ної ідеології, скільки б буржуазія російска (й українсь
ка) того й пізніших часів була революційна. Але ж цьог
не було. Буржуазія того часу загалом стояла на пози
ціях німецької ідеалістичної філософії, те саме й серед
російської зо зверхнього погляду й радикальної інте
лігенції. І навпаки, російский «нігілізм» з його натура
лістичним матеріялізмом знаменував народження ро
сійського пролетаріяту, хоч і він був дуже далекий від
історичного матеріялізму та значно ближчий до фран
цузьких енціклопедистів, хоч і в ньому закладено ба
гато ознак буржуазно-демократичної ідеології. Така
переплутаність і в російському «нігілізмові», і в Шев
ченка елементів буржуазної ідеології з революційність
й зародками пролетарського світогляду передхоплюва
ла ролю російського пролетаріяту, як єдиного носія ре
волюції, навіть і буржуазно-демократичної. Історія під
твердила цю його ролю.

Скільки німецька ідеалістична філософія була реак
цією буржуазії на Велику Французьку Революцію
стільки її матеріялістичні ідеї знайшли своє продовжен
ня в пролетарському світогляді. Від Мюнцера, натуралі
стичного матеріялізму і пантеїзму, близького до атеїз
му, маючи в основі передпролетарську суспільну верст
ву, Шевченко в дальшому свому розвиткові міг стоя
ти лише на тому шляхові, що неминуче веде до класо
вої пролетарської ідеології.

І це не тільки припущення, це є не тільки висн

вок із аналізу соціяльного ґрунту еволюції Шевченкової ідеології. На це є відповідь і самого поета. Ми не знаємо, які відомості мав він про німецький комунізм Маркса-Енґельса. Але ж певно, що якісь відомості про німецьку революцію 1848 року проходили й через китайські мури Миколаївської Росії. Не могло, наприклад, залишитися зовсім невідомим для російського суспільства червневе повстання паризького пролетаріяту 1848 року. А може по ліберальних салонах з острахом говорили і про славетну спілку комуністів (з Марксом і Енґельсом на чолі) та про її змови проти «порядку».

І от, ніби у відповідь на це, Шевченко у 1858 році в повісті «Прогулка з приємністю тай не без морали» між іншим обмовлюється такою фразою: «Виходить, що ідея про комунізм не сама тільки пуста ідея, не глас вопіющого в пустелі, а що вона цілком здатна й до справжнього прозаїчного життя. Слава та шана борцям за нову цівілізацію!»[1]). Така слава вирівається в нього в честь борців за цю ідею комунізму, звичайно, в примітивному розумінню її. Уже сама ця фраза в устах поета ставить його на почесне місце в лавах пролетаріяту, — того пролетаріяту, що проголосив уже комунізм, як практичну ідею, себ-то класи пролетаріяту промислового, якого на Україні були лише зародки, й ідеї якого могли доноситись сюди лише як відгук німецької революції й паризького повстання.

Але наймитівський і кріпацький поет так чутливо переймає всі подібні відгуки лише через те, що сам він відбивав народження робітничої класи майбутього в особі передпролетарських соціяльних елементів кріпацького села, рабів кріпацької й найманої праці.

---

[1]) Повний Збірник Творів Т. Г. Шевченка під редакцією Д. Дорошенка. Видання Ротенберга. Катеринослав 1914 р. стор. 641.

Цей передпролетарський соціяльний зміст виявляється в творчості Шевченка, особливо під кінець її, не тільки в світогляді, але й у революційному пориві, що прагне до майбутнього. Поет не тільки в минувшині шукав кращого життя, чому у вигляді історичного романтизму віддав данину, — в останніх своїх творах, навпаки, він увесь у майбутньому. Він безупинно закликає до повстання, пророкує загибель царям, панам і попам і активно вірить у визволення роботящих людей. На питання

«Чи буде суд? чи буде кара
Царям, царятам на землі?
Чи буде правда на землі?»

поет з певністю відповідає:

«Повинна буть! бо сонце стане
І осквернену землю спалить..»

Таке саме є глибоке переконання у поета, що це визволення неухильно йде:

«Сонце йде
І за собою день веде.
І вже тії хребетносилі,
Уже ворушаться царі...
І буде правда на землі!..»

Останні роки свого життя Шевченко з найбільшою силою рветься в майбутнє. Активність і динамізм його поезії в цей час доходять до свого вершка. В той час, як усе «освічене громадянство» жило сподіванням на знесення з царської волі кріпацтва, Шевченко в цей час найбільше нападає на царат. Повалити царат, розтрощити трон — лише так уявляє він собі «сподівану волю». В часи ілюзій від подиху лібералізму та сподіванок на еру реформ, що захоплювали Шевченкових сучасників із ліберального громадянства, він сам не під-

давався цим ілюзіям, бо становище кріпака — убогого наймита — мало чим могло змінитися на краще від царського знесення кріпацтва. Він мріяв про далеко більше:

«Буде битє
Царями сіяпеє жито
А люде виростуть. Умруть
Ще незачатиї царята —
І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син і буде мати,
І будуть люде на землі».

Це прагнення до такого оновлення землі, щоб не було серед людей врага і супостата, а щоб були просто люде на землі, в замаскованій невиразній поетичній формі, але ясно в усьому комплексі соціяльної постати Шевченка виявляє жадання неподіленого людського суспільства, значить безкласового суспільства. А щоб досягти цього, треба мало підготуватись і організуватись, щоб перемогти в боротьбі, а не ждати по-рабському добра від ласки царської.

«Добра не жди,
Не жди сподіваної волі —
Вона заснула: царь Микола
Її приспав, а щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить,
Та добре вигострить сокиру
Та й заходиться вже будить.

Шевченко кличе тут до революційного здобуття волі шляхом організованого повстання, на що роспорошене й придушене селянство неспроможне було. Через те в історичному світлі такий заклик означав передбачання громади, здатної організовано відрубати голову царсько-поміщицькому ладові, а такою громадою став

пролетаріят. Невиразні почування й передчування, швидче інтуїтивні, а ніж свідомі, ворушаться в поетовій голові. Він передчуває, що мусить виступити нова сила і дати *нове слово,* себ-то нову програму, новий світогляд для перетворення суспільства й оновлення землі. Це нове мусить знищити все старе, віджите, струхнявіле. Старі способи й старі думки не придатні, щоб будити волю. Поет не може конкретно сказати, що ж то за нове слово, але він його передчуває і до нього прагне. Він це так висловлює:

«Скажи їм ось-що: брешуть боги,
Ті ідоли в чужих чертогах!
Скажи, що правда оживе,
Натхне, накличе, нажене
Не ветхеє, не древлє слово
Ростліннеє, а слово нове
Між людьми криком пронесе
І люд окрадений спасе
Од ласки царської»...

Шевченко не міг знайти це нове слово. Занадто мало було в нього ґрунту, щоб передбачити процес розвитку його верстви, — нижчого шару закріпощеного селянства — злиднів, наймитів, — угадати його майбутню історичну ролю. Це слово прийшло з Заходу, озброєне наукою й філософією, витвореною поступом капіталізму та підняттям свіжої суспільної сили — зашмарованого велетня — пролетаріяту. І слово нове над людьми криком пронеслось, а слово те — *Пролетарі всіх країн, єднайтеся!*

В поступові техніки ввижається поетові визволення людства, він цілком інтуїтивно відчуває велику революційну ролю машини, але йому не ясно ще, як вона зробить революцію, через яку соціяльну силу. За ревом машини йому вчувається якась могутня сила, що дасть змученому людству волю і спочинок. З цього погляду

Шевченкове пророцтво про машину стає геніяльним передчуттям соціяльної революції, тієї революції, що до неї він так натхненно кликав невольників-рабів, сам не уявлючи її конкретних рис. Згуки скрипки вільноодпущеника-кріпака, буфетчика на волзькому пароплаві, згуки під акомпанімент ревіння машини навіяли на поета це пророцтво:

«Під впливом скроботних, вопіющих згуків цього бідного вільноодпущеника, пароплав, у нічному похоронному спокої уявляється мені якимсь величезним, глухо ревучим дивовищем з роззявленою пащею, готовою проковтнути поміщиків-інквізиторів. Великий Фультон і великий Уатт! Ваша молодая дитина, що росте не днями, а годинами, у швидкому часі пожере кнути, престоли і корони, а дипломатами та поміщиками тільки закусить, поласує, як школяр цукеркою. Те, що почали у Франції енціклопедисти, те довершить на всій нашій планеті ваша велетенська, геніяльна дитина. Моє пророцтво безсумнівне»[1]). Поет лише жадає, щоб цей час настав як найскорше.

От у цьому пророцтві вже не для України, а для цілої планети, передчувається визвольна місія пролетаріяту, породженого, об'єднаного й згуртованого в міцну силу на основі розвитку машинової продукції. Такого пророка й проповідника соціяльної революції могла дати тільки верства, що в умовах ще кріпацьких відносин відчувала свою велику історичну ролю бути могильником капіталістичного суспільства.

Через те пролетаріят — український особливо — має в Шевченкові одного з своїх безпосередніх передсоціялістичних попередників, провісника своєї визвольної місії.

---

[1]) Щоденник, 27/VIII 1857 р.

XII.

БЕЗ СУСПІЛЬНОГО ГРУНТУ.

В попередньому розділі розглядалося, що і як рідннть Шевченка з селянсько-плебейськими рухами епохи реформації та порівнювалося його з ватажком цих рухів у Німеччині — Мюнцером, що викрило у них спільність багатьох рис соціяльно-ідеологічного характеру. Але в суспільних обставинах, що були основою для творчости Шевченка, є одна ґрунтовна відміна від епохи Мюнцера. Останній діяв у тих обставинах, коли феодальне суспільство вийшло зо стану своєї рівноваги, коли прийшли в рух усі його соціяльні сили. Мюнцер був ватажком певної революційної фракції, був звязаний з нею організаційно й ідейно, і керував її збройною боротьбою проти феодалізму. Він був організатором і виразником інтересів свого соціяльного оточення.

У Шевченка не було ні *організованого* його соціяльного оточення, ні революційної ситуації. Йому самому так доводилося характеризувати становище суспільних сил свого часу й місця:

«Од молдованина до финна —
На всіх язиках все мовчить»...

Абсолютизм почував себе так міцно, що міг навіть допомогти австрійській монархічній реакції роздушити угорську революцію (в 1848 році). Селянське незадоволення могло виливатися лише в неорганізованих бунтарьских вибухах, легко подавлюваних військовою силою. І навіть після Кримської війни, коли в старому режимові виявилася де-яка тріщина, в російському суспільстві не знайшлося сили, яка б могла привести в рух і організувати проти нього всі сили руйнації. Селянсько-наймитівська верства взагалі не була ще політичною силою, не витворивши ще навіть зародків політичної організації. Щоб привести її в масовий рух, потрібний був натиск буржуазної опозиції з міста. Але й буржуазія стояла майже на такому самому щаблі політичного розвитку, як і наймити. В таких умовах не могло бути Мюнцера, бо не було й Лютера.

Російська буржуазія, репрезентована переважно «нашим темним напівтатарським купецтвом», як характеризує її Шевченко, дуже далека була від того, щоб становити якусь опозиційну силу, і без опіки абсолютизму не могла й кроку зробити. Свого «інтелігентського» шару вона майже зовсім не мала. Передпролетарська ідеологія Шевченка, таким чином, не мала суспільного ґрунту для її розвитку та політичного вжитку. Щоб революційні поривання Шевченка мали ширше суспільне значіння і вплив, для нього потрібна була, як вихідний пункт, буржуазна опозиційна суспільність, де б він стояв, звичайно, на крайньому лівому флангові, передхоплюючи цим політичну еволюцію пролетаріяту в буржуазному суспільстві. Але замісць такої буржуазної опозиції Шевченкові доводилось мати стосунки з освіченою аристократією та з поміщиками. Це освічене панство в де-якій мірі грало опозиційну ролю, але така опозиція ні в якій мірі не відкривала шляху

для буржуазної реформації, чи то революції, — її роля починалася й кінчалася кріпацькою реформою з гори.

І треба сказати, що поет-кріпак Шевченко виявив надзвичайну спостережливість, зрозумівши все негативне значіння від такої нікчемности буржуазії. Він також дуже влучно оцінював і характер розвитку російської промисловости. В Астрахані, наприклад, його здивувало те, що під губернаторським будинком росташувалися крамниці. «Дивно, — зауважує він спривоцього. — Але як мирна промисловість не може квітувати інакше, як під егідою влади, то я на цій думці помирився й пішов далі»[1]). Консервативне й відстале, перейняте забобонами, російське купецтво вельми далеке було від тієї політичної ролі яку відограє буржуазія, як виразниця нового суспільства в межах феодалізму. Варте уваги те, що Шевченко розумів соціяльний звязок цього напівтатарського купецтва з рядовою офіцерською кастою, яку він теж залічує до середнього стану, «з тою лише ріжницею, що купець увічливіший: він назває офіцера — ви, ваше благородіє, а офіцер його називає — ей ти, борода. А проте їх ніяк не роз'єднує ця зверхня ріжниця, бо вихованням вони (для Шевченка) рідні брати. Ріжниця тільки та, що офіцер є вольтер'янець, а купець — старовір, а в суті річи — те ж саме»[2]). Цей знак рівности між вольтер'янцем і старовіром вивляє в Шевченкові сміливість думки і критицізм, що далеко виходить за межі ліберальних ідей і ставить його в становище далекосяглого споглядача й критика середнього стану — буржуазії. Але історичний поступ не міг перескочити через нього, або лишити його з боку. Народження й розвиток капита-

---

[1]) Щоденник, 8/VIII 1857 р.
[2]) Ibidem, 27/VI 1857 р.

лізіму так чи інакше мусили висунути буржуазію на політичну арену. Це розумів, очевидно, й Шевченко, бо вважав суспільне виховання цієї буржуазії за конче потрібне.

Він писав у свому «Журналі»: «Мені здається, що для нашего часу й для нашої середньої напівграмотної верстви потрібна сатира . . . Наше молоде середнє суспільство, подібно до ледачого школяра, зупинилося на складах і без понукання навчителя не хоче й не може переступити через цю безглузду тму, мну». На аристократію Шевченко не покладав ніяких надій, розглядав її як гнилу породу і тому не вважав за потрібне якось її перевиховувати. «А середня класа, — писав він, — це величезна й на нещастя напівграмотна маса, це половина народу, це сердце нашої національности»[1]). Тим часом ні в селянстві, ні в буржуазії того часу поет не міг знайти ідеологічних осередків, щоб розгорнути в них свою діяльність. Революційний і опозиційний рух, як вияв політичного пробудження цих верств, з'явився вже після Шевченка, зокрема народовольство було вже продуктом після-кріпацьких відносин.

Суспільну опінію в часи Шевченка творила виключно шляхетсько-поміщицька верства. Але в ній, ясна річ, наш поет був соціяльно й ідеологічно самотній. Його звязок з українським панством був недовготривалий. Він мусив урватись як у наслідок того, що поет дуже швидко поквитався з ним ідеологічно, розвінчавши його історичних героїв та ставши до нього в запекло вороже становище, так і в силу реакції цього самого панства. Після заслання поета воно й зовсім од нього відсахнулося.

Шевченко мало помилявся, коли писав до одного

---

[1]) Щоденник, 26/VI 1857 р.

з приятелів — Лизогуба — в листі з Орську 1-го лютого 1848 року: «Було на собаку кинь, то влучиш друга, а як прийшлось до скруту, то святий їх знає, де вони поділись! Чи не вимерли, крий Боже! Ні, здраствують: та тільки одцуралися безталанного свого друга». Ці друзі носили на руках «українського барда», поки він співав їм про козацтво, червоні жупани та про гетьманів. Коли ж він за баламутні вірші проти царату й панства опинився за Каспієм, то й захоплення ним землячків охолонуло: не компромітувати ж себе через якогось бурлацького поета! Тим паче, що й начальство де-коли робило попередження що до зносин з засланим поетом. Це, звичайно, не виправдує цього розриву панів з Шевченком, як це роблять де-які його біографи, а лише пояснює класову основу розриву.

В поезії Шевченка цих невільницьких часів його суспільна самотність, закинутість і забутість — б'є в вічі. Не раз він звертався до колишньої своєї громади, шукаючи собі моральної підпори в особистому лихові та прагнучи перевірити свій суспільний шлях. А замісць того йому тільки й лишається, що кляти людей та бога, виливаючи в поезії от такі настрої:

«І знов мені не привезла
Нічого почта з України...
...Колись божились та клялись,
Братались, сестрились зо мною,
Поки, мов хмара, розійшлись
Без сльоз, роси тії святої.
І довелося знов мені
Людей на старості... Ні, ні!
Вони з холєри повмірали —
А то б хоч клаптик переслали
Того паперу»...

Не випадає говорити, що україно фільське панство могло дати потрібну для розвитку поета оцінку та кри-

тику його творчости. Воно тільки цмокало та било с поли, коли батько Тарас утне що-небудь про гетьманів та козацьку славу, але не могло співчувати його мужицькому революціонізмові. Лише пізніше, уже в 60-х роках, після смерти Шевченка, літературна критика підійшла до правдивої оцінки його поезії. Це була російська критика в особі Аполона Григорьєва, що відбивала вже наростання народництва, тому й до Шевченка її приваблювало те, що в нього «сяє та гола краса поезії народньої, якої у Пушкіна й у Міцкевича лишень іскорки блищать». В кінці ж 40-х років, в добу зміцнення реакції, Шевченкові ні від кого було ждати якоїсь поради. Не од земляків же? Йому тільки й лишалося, що

«Хиба самому написать
Таки посланіє до себе,
Та все до-чиста росказать, —
Усе що треба, що й не треба.
А то не діждешся його,
Того писанія святого,
Святої правди ні од кого.
Та й ждать не маю од кого,
Бо вже б, здавалося, пора:
Либонь уже десяте літо,
Як людям дав я «Кобзаря»,
А їм неначе рот зашито:
Ніхто й не гавкне, не лайне,
Неначе й не було мене.
Не похвали собі, громадо, —
Без неї може обійдусь —
А ради жду собі, поради»...

Поетові так потрібна була уважна критика, яка б вияснила йому його самого та накреслила його шляхи; він так хотів, щоб хто-небудь йому сказав

«Хоч слово мудре, щоб я знав,
Для кого я пишу, для чого»...

з Але це йому могла сказати лише революційна критика, а в тій громаді, що оточувала Шевченка, для неї не було ґрунту, особливо ж у роки заслання. Після амністії, коли таким чином кару з поета знято офіціяльно і коли в верхах «освіченого» суспільства знову повіяло лібералізмом, то Шевченко став навіть модним у петербурзьких салонах, що йому не дуже подобалося. От із такою суспільною опінією доводилося мати справу поетові. Вона цілком заслужила на призирство з його боку —

«А на громаду хоч наплюй —
Вона капуста головата!»

Шевченко кляне людей із цієї громади, себ-то «освічених панів» і за їхні лестощі до нього, бо вони ж звали колись його душу

«і молодою
І непорочною, святою
І ще якоюсь... Вороги!»

обурюється він на них, бо від їхніх опозиційних балачок почав він свою революційну критику кріпацтва й абсолютизму, вони ж злякалися її і кинули поета посеред шляху.

«Теперь іду я без дороги,
Без шляху битого... А ви
Дивуєтесь, що спотикаюсь,
Що вас і долю проклинаю», —

так нарікає, на них поет. От таку муку від самотности терпів наш Кобзар! Але така нікчемність «освіченого громадянства» Шевченкових часів, що не тільки не могло дати сили для розвитку поета, але й нищило його, тягнучи назад, — ще більше підкреслює силу його плебейського духа, що поставив його на багато вище від

його освіченої громади. У найтяжчі часи на засланню він знаходить вихід із свого становища:

«Що ж діяти? На те й лихо,
Щоб з тим лихом битись».

І справді, каторга миколаївської казарми не зламала його, що він і сам сконстатував у свому «Журналі», про що свідчить і поезія його, що стала гостріша й виразніша соціяльно, як поезія найнижчих селянсько-наймитських шарів. Але ці рідні йому соціяльні елементи не могли дати поради свому Кобзареві, не могли написати критику зо свого погляду його поезії, бо на ґрунті кріпацтва вони не тільки не могли витворити своєї суспільности, але ледви чи й знали «Кобзаря», а хоч подекуди й чули та навіть легенди про нього складали, так це темне забите хлопство тільки й могло, що легенди творити.

Своєю соціяльною поезією Шевченко міг би знайти собі ґрунт в революційній плебейсько-пролетарській суспільності, але ж вона могла розвинутися лише в буржуазному суспільстві, де вбогі шари селянства й наймити переформовуються на підставі розвитку капіталістичної продукції й техніки в пролетаріят. Лише при капіталізмові зростає цей конечний визвольник суспільства від усякого гніту й визиску — пролетаріят. Він своєю класовою боротьбою несе визволення й дрібному селянству. З ним приходить і той «апостол правди і науки», якого так ждав великий поет-кріпак. Лише капіталістична фабрика з її машиною перетворює Шевченкових передпролетарів у силу, здатну «громадою обух сталить, та добре вигострить сокиру, та й заходиться вже будить» . . . хиренну волю та здійснити геніяльне пророцтво про машину. Але Шевченко сам був продуктом кріпацтва і жив у кріпацькому суспільстві

на світанку капіталізму, коли ще такої суспільности бути не могло.

Самотній у класово чужому й ворожому йому панському суспільстві, Шевченко і в своїх поезіях, і в особистому житті всіма силами прагне вирватись із нього та повернутися до свого соціяльного оточення —

«Ходімо в селища: там люде!
А там, де люде, — добре буде».

А для цього в тих умовах міг бути лише один засіб — повернутися до мужицького буття. Звідси й випливає таке жагуче бажання Шевченка хоч кінець життя провести в «хатиночці в гаю» та пожити серед *своєї* «громади у сіряках» та серед *своєї* природи. Та навіть і цьому не судилося здійснитись . . .

Не маючи навколо себе такого суспільного оточення, яке б було ґрунтом для розвитку Шевченка в його соціяльному напрямі, як виразника недолі й поривань пригнічених трудящих мас, бувши самотнім серед освіченого пансько-поміщицького суспільства, поет-Кобзар, як правдиво зауважує Драгоманов, «зоставсь необробленим, або й захованим у землю золотом», і то найбільше завдяки своїм землякам українолюбцям. Характерно, що не серед них мав він найближчого свого друга. Таким найщирішим його друзякою був «москаль», видатний артист Щепкін — також, як і Шевченко, з кріпаків, що й єднало їх. Цей артист-кріпак, не довго думаючи, приїхав до Нижнього-Новгороду, де через «незалежні обставини», повертаючись з заслання, застряв його друг, щоб побачитись з поетом-кріпаком, в той час, як пан-земляк Куліш під ріжними приводами ухилився одвідати того, на кого колись дивився, як на «світильник небесний», а тепер тільки й спромігся на нотації поетові з приводу його «Неофітів», присвячених

Шепкіну, і замісць, щоб передати на прохання Шевченка цей твір артистві, заховав у себе, щоб він, мовляв, не пошкодив авторові.

Отже Шевченкове суспільне оточення тільки й придатне було, щоб заховати в землю золото революційности в його поезії. Та все ж не можна погодитись і з Драгомановим у тім, що Шевченків «Кобзарь багато в чому є зерно, яке перележало в коморі й не послужило як слід і в свій час, коли було свіже, а теперь уже мало на віщо й годиться»[1]). Така думка була природньою реакцією на молебні Шевченкові та на його культ з боку ретроградних українських громадян, що брали з «Кобзаря» не зерно його революційного змісту, а лише націоналістично-релігійну шкаралупу з нього, та й ту перефарбовували на свій смак. Коли ж витягти це зерно з землі, — зерно класової зненависти до визискувачів-гнобителів, до царів, панів і попів, дух протесту й боротьби проти них, то стане ясно, що «золото» не втратило свого блиску і для пізніших часів. Власне кажучи, тільки з виникненням пролетарської суспільности і прояснюється з-за кадильного диму молебнів та панахид ріжних «громадян» справжнє обличчя Кобзаря.

Сам поет, хоч і з сумнівами, а все ж сподівався, що його праця дасть колись наслідки. Він писав:

«Орю
Свій переліг — убогу ниву,
Та сію слово: добрі жнива
Колись то будуть!»...

Іноді, правда, такі надії на майбутнє переходять у безнадійність:

---

[1]) «Шевченко, українофіли й соціялізм», ст. 115.

«На батька бісового трачу
І дні, і пера, і папір!
А іноді то ще й заплачу,
Таки аж надто»...

Але кінець кінцем поет знаходить відповідь на всі свої сумніви і на свою суспільну безпорадність, — і на питання —

«Чи не дурю себе я знову
Своїм химерним добрим словом?»

відповідає:

«Дурю! Бо лучче одурить
Себе таки, себе самого,
Ніж з ворогом по-правді жить»...

От це все — і класова мораль боротьби, і мужицька впертість, що не вважає ні нащо, і віра в краще майбутнє для своєї вбогої громади — не дали Шевченкові загинути в дні лихоліття та потонути в оточенню освіченого панства. У цій вірності трудящим пригніченим верствам усе його величезне значіння для майбутнього, для поступу, для пролетаріяту.

XIII.

СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧІННЯ ШЕВЧЕНКА.

При розгляді соціяльно-історичної сути Шевченкової творчости кидається в вічі надзвичайний історичний діяпазон її, що охоплює низку віків — цілі епохи в розвиткові суспільства. Від оглядання на середньовічну ідеалізовану й обвіяну романтизмом минувшину через гостру критику сучасности до пророчого заглядання в майбутність, — в такому напрямі розвивається Шевченко як поет, сплітаючи до купи ідеології ріжних епох і поезію соціяльної революції оздоблюючи стародавніми релігійними визерунками.

З погляду суспільно-історичного в розвиткові поетичної творчости Шевченка схематично можна намітить такі етапи: 1) ідеалізація козацько-гетьманської України й ідейний звязок з українським панством; 2) розвінчання гетьманів та старшини і критика земляків з освічених поміщиків; 3) повстання проти феодально-кріпаковласницького ладу й ненависть до царів, панів і попів; 4) прагнення в майбутнє царство рівности, волі та братерства без поділу суспільства на ворожі табори з неясними уявами про безкласове суспільство. Але в цій еволюції поета від національної романтики до со-

ціяльної революції незмінною лишалася класова основа його творчости, і вона й визначила цей напрям її розвитку. Ця основа — закріпощене й придушене селянство, найубогіші шари його — майбутній найманий пролетаріят.

В самій еволюції соціяльного змісту поезії Шевченка ніби відбивається ціла історія селянської ідеології, що подвоюється між далеким дофеодальним минулим вільної колонізації — «займанщини» з селянським привіллям, або принаймні з кращим супроти кріпацтва й панщини в сучасному життям, і між майбутнім пролетарським світом, що в нього упирається воно нижчими своїми шарами — наймитами — і в ньому знов таки шукає кращого життя. Пригнічена економічно й національно з усім тягарем гніту найбільше як раз на селянстві країна була ґрунтом, що на ньому класова мужицька ідеологія Шевченка розвивалася і відбивала його в усіх своїх виявах. І от ця придушена Україна, а в ній придушене кріпацтвом селянство й батрацтво власне й визначають цілу постать їхнього Кобзаря.

Є в Шевченка один вірш, написаний у 1860 році, що дає найкращий підсумок цілого поета. Ось цей вірш:

«Бували війни й військовиї свари:
Галагани і Кисілі, і Кочубеї-Ногаї,
Було добра того чимало!
Минуло все та не пропало —
Остались шашелі: гризуть
Жеруть і тлять старого діда.
А од коріння тихо, любо
Зелені парості ростуть.
І виростуть; і без сокири
Аж зареве та загуде,
Козак безверхий упаде,
Рострощить трон, порве порфиру,
Роздавить вашого кумира,

Людскиї шашелі! Няньки,
Дядьки отечества чужого!
Не стане ідола святого,
І вас не стане! Будяки
Та кропива, а більш нічого
Не виросте над вашим трупом!
І стане купою на купі
Смердячий гній, — і все те, все
Потроху вітер рознесе;
А ми помолимося Богу
І небагатиї й невбогі».

Тут зведено до купи всю суспільно-історичну ідеологію Шевченка. Починається з історичної минувшини козацько-старшинської України (Галагани, Кисілі, Кочубеї). З цим «добром» поет поквитався, а крім того цю минулу історію України догризають «людськиї шашелі» — сучасні поетові земляки-поміщики — «дядьки отечества чужого» — царської Росії. Та й їх чекає та сама доля, бо од коріння, від народу ростуть нові сили. Ці сили, обов'язково у вигляді козака, рострощать царський лад і знищать панство так, що й смердячий гній його вітер рознесе. Тоді настане так бажаний рай на землі без багатих і вбогих. Тут не обходиться й без бога.

Такий Шевченко для сучасности — для епохи пролетарського соціялізму — є, звичайно, пережиток минулого. І суперечки на тему, чи соціяліст чи не соціяліст Шевченко, є марна трата часу. Соціялістом у сучасному розумінні він не був і не міг бути в умовах напів феодальних, — кріпацьковласницьких, — відносин, коли капіталізм і буржуазне суспільство, як вихідний пункт для розвитку пролетарського соціялізму (комунізму Маркса - Енґельса) ще майже не існували.

Але це аж ніяк не зменшує величезного суспільно історичного значіння Шевченка для сучасного пролета-

ріяту. І це його значіння полягає в тім, що він був поетом борцем за визволення соціяльної верстви — матери сучасної робітничої класи, тієї верстви, що визволення своє здобуває лише в боротьбі цієї класи проти капіталізму і в поваленню його.

Поет - кріпак, співець трудящих мас, виразник свідомости зародків пролетаріяту в кріпацькому суспільстві, — Шевченко стоїть у тому таборі суспільної боротьби, що через ріжні етапи людської історії йде до визволення людства від усяких кайданів, від класового поділу та гніту й визиску одної частини людей іншою. Пролетаріят — остання в історії людського суспільства експлоатована й пригнічена класа — шанує як своїх попередників і провозвісників всіх тих, хто на ріжних ступенях історії був у лавах визискуваних, хто боровся проти експлуататорів.

А цього Шевченкові заперечити ніхто не може.

Породжений злиднями в кріпацько - наймитівській родині, поет-Кобзар всю соціяльну душу своєї верстви вклав у свою поезію. Його люта зненависть до гнобителів роботящих мас, убогого люду, до панів, попів і царів, натхненна проповідь запеклої боротьби проти них, прагнення до майбутнього раю на землі без холопа й без пана, коли будуть просто люде - брати, глибока віра в це майбутнє оновлення людства і перетворення його в велику сім'ю, вільну, нову, — динамічність і простота його поезії — його огненне слово, — все це суть зародкові елементи класової свідомости трудового пролетаріяту, що підводить під них підвалини наукового світогляду та силу класової організації.

«Його ідея *нерозмежованої* землі, — як правдиво зазначає один з новітніх літературних критиків, — *оновленої* землі, його *прометеїзм* і *гімн роботящим рукам* і слава пророча *машині,* яка визволить людство, ве-

лика його любов і люта його зненависть, бажання проклинати і світ *запалити* — все це вже для нас тепер — паростки нової культурної свідомости»[1]).

Пролетарська культура витягне з землі золото соціяльної поезії Кобзаря, заховане туди буржуазним «громадянством» та замінене ним націоналістично-попівським культом, і прилучить його до своєї всесвітньої скарбниці.

Все велике суспільно-історичне значіння поета-невільника Тараса Шевченка в тім, що він ішов шляхом, наміченим історією людської боротьби такими маяками, як Спартак, Мюнцер, Бабеф, Маркс, Ленін. А цей шлях веде до оновленого комуністичного суспільства. Тяжкий і кривавий цей шлях, багато жертв залишено на ньому трудящим людом. «Що ж діяти? На те й лихо, щоб з тим лихом битись», як говорив Шевченко. Тільки сучасний пролетаріят ходою історії поставлений здійснити заповіт великого Кобзаря:

«Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте —
І вражою, злою кров'ю
Волю окропіте».

Нове трудове суспільство виросте на руїнах і крові старого гнобительского класового ладу, і не забуде це суспільство виконати кінцеву частину заповіту Тараса:

«І мене в сем'ї великій,
В сем'ї вольній, новій, —
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом».

---

[1]) В. Коряк. «Шевченко в поколіннях». Додаток до № 39 «Вістей» 11/III 1921 р.

Пролетарське суспільство «поки живуть люде» шануватиме великого співця трудящого люду — невольників - наймитів, і в пантеоні великих людей — борців за визволення *праці* від всілякого гніту й визиску її паразитичними командними класами — збудує величного пам'ятника і нашому КОБЗАРЕВІ.

Листопад 1922 року.
Харків.

УКРАІНО-АМЕРИКАНСЬКЕ ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО

з обмеженою порукою

»КОСМОС«

„КОСМОС“ видає літературу з поля: 1. соціяльних наук, 2. красного письменства, 3. школи й самоосвіти, 4. індустріяльної техніки, 5. сільського господарства.

„КОСМОС“ є одиноким в Европі українським видавництвом, зорганізованим без допомоги рідних і чужих капіталістів пролетарями України, Галичини, Сполучених Держав Америки, Канади і Далекого Сходу.

„КОСМОС“ має розвинутись у потужну зброю визволення українського пролетаріяту спід влади світової буржуазії.

„КОСМОС“ виконає своє завдання тільки тоді, коли свідоме українське робітництво подасть йому масову допомогу.

Кожен свідомий український пролетар повинен набути одну облігацію „Космоса“

ціна 10 долярів,

а також прислати якусь пожертву на один з видавничих фондів відповідно до зазначених вгорі п'яти відділів видавництва.

Матеріяльну силу можна подолати тільки матеріяльною ж силою, але й теорія обертається в матеріяльну силу, коли опановує маси.

К. Маркс

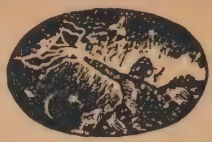

КОСМОС

Книга — морська глибина:
Хто їх пізнав аж до дна,
Той хоч і труду мав досить,
— Давній перла винесить.

І. Франко

УКРАЇНО-АМЕРИКАНСЬКЕ ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО

З ОБМЕЖЕНОЮ ПОРУКОЮ

Вийшло з друку:

1. Ю. СТЕКЛОВ. Карл Маркс, його життя й діяльність. Переклад за ред. Евг. Касяненка. 1922, 16⁰, 112 стор.
2. А. БОГДАНОВ. Червона Зоря (Утопія). Друге, переглянуте видання. Переклад Ост. Нитки, ілюстр. Ів. Бабія. 1922, 16⁰, 160 стор.
3. Проф. О. СИНЯВСЬКИЙ. Порадник української мови. 1922, 16⁰, I—IX, 150 стор.
4. Б. ГОРЄВ. Матеріялізм — філософія пролетаріяту. Переклад П. Де-ка за редакцією Евг. Касяненка. 1923, 16⁰, 112 стор.
5. К. МАРКС. Заробітна плата, ціна й зиск. Переклад О. Бондаренка за ред. Г. Петренка. 1923, 16⁰, 70 стор.
6. Н. БУХАРИН. Теорія історичного матеріялізму. Авторизований переклад М. Ільтичної. 1923, 8⁰, 326 стор.
7. А. РІЧИЦЬКИЙ. Тарас Шевченко в світлі епохи. Публіцістична розвідка. 1923, 8⁰, 196 стор.
8. Е. МЮГЗАМ. Юда. Робітнича драма на 5 дій. Переклад М. Йогансена за ред. О. Нитки. 1923, 8⁰, 128 стор.

Друкується:

9. К. МАРКС. Злидні філософії.
10. — — До критики політичної економії.
11. — — Горожанська війна у Франції.
12. — — 18 Брюмера.
13. Ф. ЕНГЕЛЬС. Революція і контрреволюція в Німеччині.
14. — — Людвіг Фоєрбах.
15. — — Анти-Дюрінг.

Готовиться до друку:

16. Е. ГЕКЕЛЬ. Світові загадки.
17. Є. ВАРГА. Занепадання капіталізму.
18. К. А. ВІТФОГЕЛЬ. Від пракомунізму до пролетарської революції.
19. О. АВСЕМ. Історія комуністичних наук і соціяльних воєн.
20. П. КАСЯНЕНКО. Алгебра для шкіл нормальних.
21. А. БОГДАНОВ. Інженір Менні.
22. Дж. ЛОНДОН. Залізна пята.
23. А. СІНКЛЕР. Джімі Гігінс.
24. — — 100 %.
25. — — Мене зовуть теслею.

ЧИТАЙТЕ И ПІДДЕРЖУЙТЕ РОБІТНИЧУ ПРЕСУ!

„УКРАЇНСЬКІ ЩОДЕННІ ВІСТИ“, виходять кождого дня крім державних свят і неділь. Передплата виносить дол. 7.00 на рік, дол. 3.75 на півр. дол. 2.00 на 3 місяці. Поодиноке число 3 ц. Адреса: **UKRAINIAN DAILY NEWS, 502 East 11th St. NEW YORK, N. Y.**

„РОБІТНИЦЯ“, місячник, присвячен. інтересам українських женщин-робітниць. Передплата виносить дол. 1.00 на рік, 55 ц. на півроку. Поодиноке число 10 ц. Адреса: **ROBITNYCIA, 30 St. Marks Place, NEW YORK, N. Y.**

„МОЛОТ“ сатирично-гумористична часопись. Виходить два рази на місяць. Передплата: дол. 2.00 на рік, дол. 1.00 на півроку. Поодиноке число 10 ц. Адреса: **MOLOT, 414 East 9th St. NEW YORK, N. Y.**

„УКРАЇНСЬКІ РОБІТНИЧІ ВІСТИ“, виходять два рази на тиждень. Передпл. дол. 4.00 на рік, дол. 2.00 на півроку. Адреса: **UKRAINIAN LABOR NEWS, cor. Pritchard & Mc Gregor Sts. WINNIPEG, MANITOBA. CANADA.**

„ГОЛОС ПРАЦІ“, місячник для працюючого люду, Передплата: дол. 1.50 на рік, 80 ц. на півроку. Поод. число 15 ц. Адреса: **VOICE OF LABOR, cor. Pritchard, & Mc Gregor Sts. WINNIPEG, MAN., CANADA.**

„НАША ПРАВДА“, орган Комуністичної Партії Східної Галичини. Виходить що тижня. Передплата для Америки і Канади дол. 2.00 на рік. Адреса: **NASCHA PRAWDA, Postfach 53, Postamt 65, WIEN VIII, AUSTRIA, EUROPE.**

„ЗЕМЛЯ І ВОЛЯ“, орган укр. соц. дем. партії Східної Галичини. Виходить що тижня. Передплата для Америки і Канади дол. 2 00 на рік. Адреса: **ZEMLA I WOLA, ul. Ruska 3, LWIW, (LEMBERG), Easthern Galicia, Europe.**

„НОВА КУЛЬТУРА“, місячник культурного, суспільного і політичного життя. Передплата для Америки і Канади: 2 дол. Адресувати: **NOWA KULTURA, Ruska 3, LWIW, (LEMBERG) Fasthern Galicia.**

Читайте! **Читайте!**

Український літературно-науковий,
громадсько-політичний місячник

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

Редагує Г. Ф. Гринько.

Червоний Шлях має на меті дати широкому читачеві все нове, що з'являється на полі художнього, літературно-наукового та політичного життя України, Союзу Радянських Республік та закордону.

Червоний Шлях містить кращі твори художні, літературно-критичні розвідки, наукові праці та статті на сучасні політичні теми. До участи запрошено видатніші сили літератури, економіки та політики.

Червоний Шлях має постійні відділи: а) красного письменства, б) науковий, в) громадсько-політичний, д) критико-бібліографічний і е) хроніки—міжнародньої та внутрішньої.

Червоний Шлях має власних кореспондентів в Берліні, Відні, Нью-Йорку, Вініпегу, Копенгазі, Празі, Варшаві, Львові, Москві, Петербурзі та по всіх губерніяльних містах України. Журнал виходить розміром 10—15 аркушів.

При журналі засновано видавництво

Адреса редакції та контори:

Харків, вул. К. Лібкнехта (був. Сумська), Ч. 11.

Передплату за кордоном приймають:

в Німеччині: Kosmos Verlag, Kronprinzenufer 10, Berlin.
в Сполучених Державах Америки: Ukr. Daily News, 502 East 11th St. New York N Y.
в Канаді: Ukr. Labor News, cor. Pritchard and Mc. Gregor Sts. Winnipeg Man.

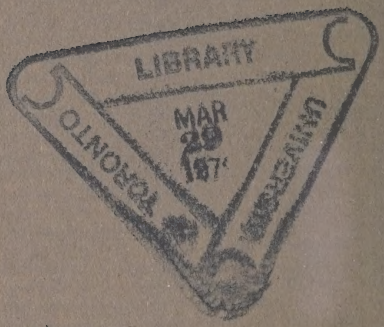
LIBRARY
MAR
29
TORONTO
UNIVERSITY

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

PG 3948 S51R54
Richyts'kyi, Andrii
Taras Shevchenko v svitli epokhy

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 14 01 04 09 011 2